

EL-EMRU Bİ'L-MA'RÛF VE'N-NEHYÜ ANİ'L-MÜNKER ÂYETLERİNİN KRONOLOJİK (NÜZÛL ZAMANI VE NÜZÛL SEBEPLERİ YÖNÜNDEN) İNCELEMESİ

A CHRONOLOGICAL REVIEW OF THE VERSES OF AL-AMR Bİ'L- MA'RÛF WA AL-NAHY 'ANI-AL- MUNKAR (IN TERMS OF THE TIME AND REASONS OF REVELATION)

Geliş Tarihi: 30.12.2021 Kabul Tarihi: 03.03.2022

✉ SEMA YİĞİT

DR. ÖĞRENCİSİ

DIYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI

MÜŞAVİR

orcid.org/0000-0002-5072-1442

semayigit32@gmail.com

ÖZ

Bu makalede el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyü ani'l-münker âyetlerinin kronolojisi kapsamında nüzûl zamani ve sebeplerinin belirlenmesi hedeflenmiştir. İslâm düşünce dünyasında çok geniş bir alana karşılık gelen el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyü ani'l-münker âyetlerini Kur'ân ilimleri açısından ele alan çalışmaların nicelik ve çeşitlilik açısından da aynı genişlikte olduğu düşünülse de özellikle erken dönem kaynaklarda ve güncel çalışmalarda söz konusu âyetlere tefsirin bir konusu olması açısından fazlaca değinilmemiştir. Bu prensip geçmişten günümüze ağırlıklı olarak kelâm disiplini içerisinde mütalaa edilmiş ve tartışılmıştır. Tefsir çalışmalarının aslı hedefi âyetlerin nüzûl dönemlerinde ilk muhatapları tarafından nasıl anlaşıldığını ortaya koymaktır. Makalede aslı anlamlarına ulaşmada bir katkı olması açısından bağlama dair tüm veriler bir araya getirilerek söz konusu âyetlere bir kronoloji belirlenmeye çalışılmıştır. Buna göre; el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyü ani'l-münker âyetleri kronolojik olarak Lokmân 31/17; el-A'râf 7/157; el-Hac 22/41; Âl-i İmrân 3/104, 110, 114; et-Tevbe 9/67, 71, 112. âyetler sıralaması ile nâzil olduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mâ'ruf, Münker, Emir, Nehiy, Kronoloji, Esbâb-ı Nüzûl.

ABSTRACT

In this article, it is aimed to determine the time and reasons of revelation within the scope of the chronology of the verses of al-amr bil-ma'rûf wa-al-nahy 'ani-al-munkar. The verses correspond to a very wide area in the world of Islamic thought. Although it is thought that the studies dealing with the verses of al-amr bil-ma'rûf wa-al-nahy 'ani-al-munkar are the same in terms of quantity and diversity, in the early sources and current studies, the verses have not been mentioned in terms of being a subject of tafsir. This principle has been considered and discussed in the discipline of kalâm from past to present. The main purpose of tafsir studies is to reveal how the verses were understood by their first interlocutors during the revelation period. In the article, in order to contribute to reaching their authentic meaning, all information related to the context will be brought together and a chronology will be determined for the verses in question. According to this chronological order, it is seen that verses were revealed as 17th of surah Luqman, 157th of surah al-A'raf, 41th of surah al-Hajj, 104th, 110th, 114th of surah Al-i Imran, 67th, 71th, 112th of surah at-Tawbah.

Keywords: Ma'ruf, Munkar, Amr, Nahy, Chronology, Asbâb al-nuzûl (the reasons for revelation).

SUMMARY

The principle of al-amr bil-ma'rûf wa-al-nahy 'ani-al-munkar is defined within the scope of responsibility of both the individual and society as a concept that has reflections in moral and legal fields. However different interpretations and approaches have emerged about the definition of ma'rûf and munkar and what they involve. There are nine verses in the Qur'an about this principle. These verses are the 17th of surah al-Luqman; the 157th of surah al-A'raf; the 41st of surah al-Hajj; the 104th, 110th, 114th of surah Ali 'Imran; 67th, 71th, 112th of surah al-Tawbah. Information about the revelation of the 104th verse of the Ali 'Imran in the tafsir and context of the revelation of the Qur'an as the reason for the revelation of the 98th, 99th, 100th, 101th, 102th, 103th and 105th of surah Ali 'Imran. According to narrations, an elderly Jew witnessed the young people of the Evs and Khazraj having a nice conversation and urged a Jewish young man to mingle with the crowd and to remind them of the "Buas day (Yawm al-Buas)" by reading some poems. The youth followed Shas' instructions and the crowd became agitated. A group of verses descended on this discussion as well as the 104th verse of Ali 'Imran. According to the narrations, a few high profile Jews commented: "Only our evil ones believed in Muhammad. If they were our good ones, they would not have abandoned the religion of their ancestors", referring to the other Jews who converted to Islam. There is information in the sources that the 110th, 111th and 113th verses of Ali 'Imran were descended as a result of this incident. The 114th verse, which relates to the principle, is claimed to have been revealed also descended about people who were Jewish before they become Muslim. It is known that this seditious attitude of the Jews started in Medina from an early period. Therefore, it is possible to determine the chronology of the 104th, 110th and 114th verses of Âl-i Imran as the first years of the hijra. It is said that the chapter which includes the 38-72th of verses was revealed in the month of Rajab in the 9th Hijri year for the expedition of Tabuk were made or just before. The chapter consisting of the 73-123th verses, in which the hypocrites were warned for their misbehavior and the situation of the people who didn't join the expedition of Tabuk alongside the Prophet Mohammad, corresponds to the return from the expedition. The narrations about the hypocrites' attempts to weaken the Islamic army's psychological resistance and defame the Prophet Mu-

hammad during the Tabuk expedition emphasize their connection with the revelation of the verses 61, 64, 65, 66, 71, 72, and 74. According to narrations, the verse 112 of the Surah al-Tawbah was revealed when the Prophet was asked by a man, on the occasion of the revelation of the verse 111, as follows: “Even if he commits robbery, adultery, and consumes alcoholic drinks, o Messenger of Allah?” Surah al-Tawbah’s 67th, 71th, 112th verses are Madani verses and are in the category of the verses that were revealed because of the dissident actions of hypocrites. The 39th verse of al-Hajj is the first verse that allowed Muslims to fight. This makes it a Madani verse and chronologically places it in the early years of Hijra. Muslims who have been displaced are the subject in the 40th verse of al-Hajj, which makes it certain that this verse was revealed in Madinah. The 41th verse of al-Hajj revealed alongside verses that allowed muslims to fight, in the first year of Hijra.

Although al- A'râf is considered a Meccan surah by many, there are those who believe it also contains some Madani verses. Quran commentators categorize the revelation of the 157th verse of al-A'râf, “al-amr bil-ma'rûf wa-al-nahy 'ani-al-munkar,” either towards the end of the Mecca era or towards the beginning of the Madinah era. Verses which contain Luqman’s advice to his son have intertextual connections with similar wording and subject integrity, strengthening the notion that verses 12-19th have been revealed around the same time or together at once.

The 11-34th verses, that wisdom and skill are subject to, revealed around the twelfth year of Muhammad’s (pbuh) prophethood which corresponds to the end of the Mekka era. The verses “al-amr bil-ma'rûf wa-al-nahy 'ani-al-munkar” chronologically match the Madinah era. This instance shows us the interest that other members of faith living in Madinah had, especially the Jews. Broadly speaking, we can say that a good portion of the verses “al-amr bil-ma'rûf wa-al-nahy 'ani-al-munkar” have an organic correlation between the Jews’ and hypocrites’ attitudes towards the prophet. When considering the verses’ historical background and the other verses that were revealed at the same time, we can see that these verses are connected with events that can be perceived as a security problem in society.

GİRİŞ

Kur'ân-ı Kerîm'de el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-neh-yü ani'l-münker ifadesi ile formüle edilen prensibin Müslümanların dinî ve fikrî dünyasında önemli bir yeri vardır. el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-neh-yü ani'l-münker prensibi dinî, ahlâkî ve hukukî alanlarda yansımaları bulunan bir kavram olarak hem bireyin hem de toplumun sorumluluk alanı içinde tanımlanmıştır. İslâm âlimleri bu vazifeye büyük bir değer atfederek peygamberlerin gönderilme amacının, ma'rûfu emretme ve münkeri nehyetme görevini icra etmek olduğunu söylemişlerdir.¹

Gazzâlî de (ö. 505/1111) “el-Emru bi'l-ma'rûf ve'n-neh-yü ani'l-münker dinin en büyük esası, Allah'ın bütün peygamberlerine yüklediği bir görevdir” demektedir.² Bu vazifenin tüm müslümanlara farz olduğu hususunda bir fikir birliği oluşmuştur.³ Kelâm ekolleri arasında da sadece İmamîyye'den bir grup el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-neh-yü ani'l-münkerin vücûbiyeti hususunda farklı görüştedir.⁴ Ancak ma'rûf ve münkerin tanımı ve neleri kapsadığı konusunda geçmişten bugüne farklı yorumlar ve yaklaşımlar ortaya çıkmış, bu prensibin kimler tarafından uygulanacağı

¹ Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Abdulmuhsîn et-Turkî vd. (Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 2006), 4/47; Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *el-Hisbe*, thk. Salih Osman el-Lihâm (Beyrût: ed-Dâru'l-Osmaniyye, Dâr-u İbn Hazm, 1424/2004), 36.

² Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, çev. Mustafa Çağrırcı (İzmir: DİB Yayınları, 2020), 2/441.

³ Ebû İshak İbrâhîm b. Muhammed ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'an ve i'râbuh* (Beyrût: Dâru'l-Hadîs, 1994), 3/43; Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, thk. Abdüsselam Muhammed Ali Şahin (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 2/592; Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihâl*, thk. Muhammed İbrahim Nasır-Abdurrahman Umeyre (Beyrût: Dâru'l-Ceyl, 1996), 5/19; Abdullâh b. Yusuf el-Cüveynî, *Kitabû'l-İrşâd ilâ kavâtin'il-edille fi usûli'l-i'tikâd* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995), 311; Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, thk. Abdulkerîm Osmân (Kâhire: 1416/1996), 142, 741; Ömer b. Abdillâh Sadedin et-Taftazânî, *Şerhu'l-makâsîd*, thk. Abdurrahman Umeyra (Beyrût: 1409/1989), 5/174-175.

⁴ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 142,741; Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, 5/175.

hususu ve devletin bir sorumluluk üstlenmesi gerektiği yönündeki görüşler söz konusu prensibi siyâsî alanın da konusu haline getirmiştir. Bu noktada öncelikli olarak kelâmî mezhepler, ilgili âyetlerin anlamının ve uygulanma esaslarının belirleyicisi olmuşlardır. Bir âyetin yorumlanmasında gözetilmesi gereken temel prensip âyetin ilk anlamını ana eksen kabul etmektir. Âyetlerin ilk muhatapları tarafından nasıl anlaşıldığını ortaya koymak tefsirin temel konusudur. Bu söz konusu âyetler hakkındaki nüzûl dönemine ait verilerin bir arada değerlendirilmesi gerekmektedir.

el-Emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehÿü ani'l-münker âyetlerinin ve genel olarak Kur'ân'ın tüm âyetlerinin, tarihî arka planının ve nüzûl dönemlerinin belirlenmesinde günümüzde kullanılan yöntem çerçevesinde üç noktadan bilgi toplamak mümkündür. Bunlardan ilki İslâm geleneğinden ve araştırmacıların tespitlerinden istifade ile nüzûl dönemine dair tercihlerin değerlendirilmesi, ikincisi içerik ve üslûp özelliklerinin Kur'ân'ın bütünü ile karşılaştırılması ve son olarak da âyetlerin bağlamlarına dair kaynaklarda yer alan rivayetlerin değerlendirilmesidir.⁵ Bu çalışmada esbâb-ı nüzûl ve tarih kaynakları ile tefsirlerde nüzûl sebeplerine ve dönemine dair nakledilen tüm görüşler tespit edilerek âyetlerin bağlamı belirlenmeye çalışılmıştır. Tarihlendirme çalışmalarında genellikle sûrelerin bir bütün olarak değerlendirildiği ve Mekkî ya da Medenî oluşları hakkında sûrenin bütününe dair hükümler verildiği bilinmektedir. Oysa Mekkî sûreler içerisinde Medenî âyetler, Medenî sûreler içerisinde de Mekkî âyetler yer alabilmektedir.⁶ Âyetlerin Mekkî ve Medenî oluşlarının bilinmesi kronolojik olarak çok detaylı bir tasnif vermese de sebep-i nüzûlünü belirleme açısından sağlama yapmaya imkan tanıyan bilgiler sunmaktadır.⁷ Bu nedenle ilgili âyetler hakkındaki rivayetler Mekkî ve Medenî oluşlarını tespit bakımından öncelikli olarak değerlendirilmiştir. Bir diğer yöntem; âyetlerin içerik ve üslup özellikleri, değinilen konular, kullandığı ifade kalıpları ve kelimelerin, vahyin hangi dönemine ait olduğuna dair ipuçları barındırması yönüyle ele alınmasıdır. Bilindiği gibi bu yöntemle yapılan değerlendirmeler bazen herhangi bir rivayete ihtiyaç bırakmadan âyetin kronolojisini, ilgili zaman dilimine taşımaktadır. Bunun dışında Yahudilerle Müslümanlar ara-

⁵ Esra Gözeler, "Sûrelerin Mekkîliği ve Medenîliği: 22/el-Hacc Sûresi Örneği", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 58/1 (2017), 69-108.

⁶ Bedruddîn Muhammed ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Azl İbrâhîm (Beyrût: Daru'l-Ma'rife, h.1391), 1/199-200; Ebû'l-Kâsım Mahmud b. Ömer el-Harezmi ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gâvâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-eqâvil fî vücûhi't-te'vil* (Riyad: Dâru'l-İhyai't-Turasi'l-Arabiyye, 1998), 2/85; Subhi b. İbrahim es-Sâlih, *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrût: Daru'l-İlim li'l-Melâyin, 2005), 167.

⁷ Celaluddîn Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Mustafa el-Buga (Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1987), 1/35.

sında yaşanan polemiklere dair içerikler kronolojik veri olarak değerlendirilmektedir. Nüzûl döneminde var olan farklı dinî ve kültürel kimliklerle ilgili bilgilerin kendi dinî ve tarihî kaynaklarından incelenmesi, tefsir çalışmalarında âyetlerde kastedilen anlama ulaşmayı kolaylaştıran bir yöntem olarak kullanılmaktadır.⁸ İlgili âyetlerin kronolojisi belirlenirken, zikredilen metodlarla toplanan veriler değerlendirilerek vahyin anlamının ve maksadının anlaşılmasına katkı olması bakımından genel bir bakış belirlemeye çalışılmıştır.

Kur'ân-ı Kerîm'de el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehÿü ani'l-münker ifade-sinin yer aldığı âyetler içerisinde özel bir yeri olan “İçinizden hayra çağır-an, ma'rûfu emredip, münkerden nehyeden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir.”⁹ âyeti, Müslümanlara önemli bir görev yüklemektedir. Bu görev her ne kadar basit ve uygulanabilir görünse de zaman içinde İslâm toplumunda farklı algı ve uygulamaların ortaya çıktığı, hatta söz konusu prensibin tarih içinde yaşanan birtakım karmaşa ve zulümleri meşrulaştıran dayanak olarak öne sürüldüğü bilinmektedir. Bu farklı algı ve uygulamaların nereden kaynaklandığını tespit için geriye dönüp tekrar ilgili âyetlerin anlam ve maksadının izini sürmek ve mevcut yorumların sağlamlasını yapmak gerekmektedir. el-Emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehÿü ani'l-münker âyetlerinin nazil olduğu dönemde ilk muhatapları tarafından nasıl anlaşıldığını tespit edebilmek için âyetlerin indiği bağlamı belirlemek ve bunun için de nüzûl zamanı ve sebebi ile âyetlerin muhatapları gibi verileri bir arada değerlendirmek gerekmektedir.

Kur'ân'ın nüzûl dönemi, Hz. Peygamber'in risalet görevi ile başlayan ve onun hayatı boyunca devam eden bir sürece işaret eder.¹⁰ Vahyin uzun zamana yayılmasının inkârcılar için bir itiraz vesilesi olduğunu Kur'ân bize bildirmekte ve “İnkâr edenler: ‘Kur'ân ona bir defada indirilmeli değil miydi?’ dediler. Biz onunla senin kalbini sağlamlaştırmak için onu böyle (parça parça indirdik) ve onu ağır ağır okuduk.”¹¹ âyeti ile Hz. Peygamber'in kalbinde vahyin yerleşmesini sağlamaya yönelik bir gerekçe sunmaktadır.¹² Bu durum bir bakıma Kur'ân'ı, somut olaylarla ve kişilerle birebir ilişki içine giren, Hz. Peygamber'in vahyinin ulaştığı her bir mekân ve zamanla birlikte akan, hayatın içinde yaşananlara şekil veren ve aynı

⁸ Bk. Bedriye Yılmaz, *Medine Yahudileriyle İlişkilerin Erken Dönem Kur'ân Tefsirine Etkisi* (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2021).

⁹ Âl-i İmrân 3/104.

¹⁰ Kur'ân'ı Kerîm'de bu husus İsrâ Sûresi 106. âyette: “Onu, insanlara ağır ağır okuman için, okuma parçalarına ayırdık ve onu azar azar indirdik.” şeklinde ifade edilmektedir.

¹¹ el-Furkân 25/32.

¹² Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr-u Mukâtil*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beyrût: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 2002), 2/436.

zamanda şekillenen bir kalbî sağlamaştırma sürecine dâhil etmektedir. Kur'ân âyetleri inerken tüm muhataplarını âyetlerin anlam ve maksatları ile çok güçlü bir şekilde buluşturmakta ve bu sayede vahiy, kalp ve zihinlerde ait olduğu yeri doldurmaktaydı. Bu nedenle Abdullâh b. Mes'ûd'un (ö. 32/652-53), "Allah'a yemin ederim ki kitapta nazil olan âyetlerin kim için ve nerede nazil olduklarını en iyi ben bilirim."¹³ sözleri, bu gerçeği ifade eden bir tespit olarak anlaşılmalıdır. Tefsir ilminin, nüzûl sebeplerini ve buna bağlı olarak nüzûl zamanlarını bilmekle özdeş kabul edilmesi¹⁴ bu tespitle iç içe bir gerçekliktir. Tabiîn müfessirlerinden Muhammed b. Sîrîn'in (ö. 110/728) bir âyet hakkında sorduğu soruya Ubeyde es-Selmânî (ö. 72/691); 'Allah'tan sakın ve doğru olanı söyle, Kur'ân'ın ne için nazil olduğunu bilenler gitti.'¹⁵ diyerek cevaplama, ilk neslin bu konudaki tecrübelerine ve bu mirasın kaybolma riskine vurgu yapmaktadır.¹⁶ Nüzûl sebeplerinin ve kronolojinin bilinmemesi durumunda âyetlerde kast olunan manalar hususunda hataya düşme ihtimalinin artacağına dikkat çeken Vâhidî (ö. 468/1076) "Bu gün bu hususta konuşanlar, âyetin nüzûl sebebini bilmeden konuşmanın tehlikesini düşünmeksizin cehalet yularını takıyor ve yeni şeyler icat edip yalanlar uyduruyorlar" demektedir.¹⁷ Erken dönemden bu güne âyetlerin anlamlarının, indiği zaman dilimindeki şahitlerinin verdiği bilgilerle berraklık kazanacağı, esbâb-ı nüzûlün bu anlamda ele alınması gerektiği düşüncesi hep var olagelmıştır. Son dönemlerde tefsir çalışmaları, sûrelerin ve âyetlerin ait olduğu zaman diliminin tespit edilebilmesi için çeşitli kriterler önermektedir.¹⁸ Kur'ân'daki bazı kalıp ifadelerin nüzûl kronolojisine ışık tutacağı yönündeki düşünce, el-emru bi'l-

¹³ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Kahire: 2001), 1/80; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/36; İbn Teymiyye, *Mukaddime fi usûlit-tefsir*, thk. Adnan Zazûr (Beyrût: 1392/1972), 96; İbn Sa'd, et-*Tabakat'ül-kübrâ* (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1987), 2/342; Halid Abdurrahman el-'Ak, *Usûlü'l-tefsir ve kavâ'idüh* (Beyrût: 1986), 105.

¹⁴ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü* (Ankara: TDV Yayınları, 2014), 116.

¹⁵ Süyûtî, *el-İtkân*, 1/92; Ebû'l-Hasen Alî Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, nşr. İsmâ b. Abdulmuhsin el-Hümejdân (Demmâm: Dâru'l-İslâh, 1992), 4.

¹⁶ Mustafa Çetin, "Nüzûl Sebepleri (Esbâbü'n-Nüzûl)", *Diyanet İlmî Dergi* 30/2 (1994), 95-120; Gülsüm Akman, "Dirayet Tefsirinde Esbâb-ı Nüzûlün Yeri; Medârikü't-Tenzil Örneği", *İlahiyat* 3 (Aralık 2019), 157-177.

¹⁷ Vâhidî, "Bir âyetin nüzûl sebebini bilmeden onun tefsirini anlama imkânı olmaz" ve İbn Teymiyye, "Nüzûl sebeplerini bilmek âyetlerin anlaşılmasına yardımcı olur, çünkü sebeb bilmesi müsebbibin bilinmesinde âmîl olur." görüşündedirler. Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 4; İbn Teymiyye, *Mukaddime*, 1972.

¹⁸ Selim Türcan, "Kur'ân'ın İfade Kalıpları Nüzûl Kronolojisini Aydınlatabilir mi? Müzzemmil Sûresi Örneğinde Bir Yöntem Denemesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (2010), 67-100; Selim Türcan - Ömer Dinç, "Kur'ân-ı Kerim'in İfade Kalıpları Nüzûl Kronolojisini Aydınlatabilir mi? Fâtiha Sûresinin Nüzûl Zamanına İlişkin Bir Değerlendirme", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/28 (2015), 5-34.

ma'rûf ve'n-nehÿü ani'l-münker ifadesi gibi son derece spesifik ama tarihî bakımdan oturduğu zemin hakkında sınırlı verilerin olduğu bir ifadenin bağlamını belirlemek için takip edilmesi gereken yöntemle uyum içindedir. Söz konusu ifadenin, ağırlıklı olarak Medine döneminde inen âyetlerde olması nedeniyle Medine'ye dair sosyolojik, ekonomik, dinî ve kültürel değerlendirmelerin, indiği dönemde tarihe eşlik eden bu âyetlerin anlam bütünlüğünü oluşturma açısından, anlama çabasına dahil edilmesi gerekmektedir.

el-Emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehÿü ani'l-münker âyetleri özelinde önemli bir husus da bu âyetlerin siyak ve sibakı ile olan bağlantısıdır. Kaynaklarda ilgili âyetlerin müstakil olarak inmediği, bir âyet gurubu içinde nazil olduğu göz önünde bulundurulmadan, bu âyetler özelinde nüzûl zamanı ve sebebine dair müstakil bilgilere ulaşmak mümkün olmamaktadır. Söz konusu âyetler hakkında yapılan çalışmalar genellikle prensip olarak ele alınması yönünde geliştiğinden, bu durum söz konusu âyetlerin bağlamı olmadığı algısı uyandırmaktadır. Oysa tüm âyetler gibi el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehÿü ani'l-münker âyetleri de tarihin ve hayatın akışı içinde bir duruma ilişkin olarak inmiş ve muhataplarına mesajını iletmıştır. Kur'ân-ı Kerim'de el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehÿü ani'l-münker ifadesinin yer aldığı Lokmân 31/17¹⁹; el-A'râf 7/157²⁰; el-Hac 22/41²¹; Âl-i İmrân 3/104²²,

¹⁹ يَا بَنِي آدَمِ الصَّلَاةَ وَأَمْرٌ بِالْمَعْرُوفِ وَأَنْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأَصْبِرْ عَلَى مَا أَصَابَكَ إِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ
“Yavrucuğum, namazını özenle kıl, ma'rûfu emret, münkere karşı koy, başına gelene sabret. İşte bunlar; kararlılık gerektiren işlerdendir.”

²⁰ الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ يَأْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَاهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ وَهُدًى لَّهُمْ وَالْحَيَاةَ وَالنُّورَ وَيُخَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَالْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ فَاَلَّذِينَ آمَنُوا بِهِ وَعَزَّرُوهُ وَنَصَرُوهُ وَاتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِي أُنزِلَ مَعَهُ أُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ
“Onlar, ellerindeki Tevrat'ta ve İncil'de yazılı buldukları o elçiye, o ümmî peygambere uyarlar. Peygamber onlara ma'rûfu emreder ve onları münkerden meneder; yine onlara temiz şeyleri helâl, pis şeyleri haram kılar. Ağırlıklarını kaldırır, üzerlerindeki zincirleri çözer. O peygambere inanan, onu koruyup destekleyen, ona yardım eden ve onunla birlikte gönderilen nura uyanlar; işte bunlardır kurtuluşa erenler.”

²¹ الَّذِينَ أَنْزَلْنَا فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَأَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَلِلَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ
“Onlar öyle kimselerdir ki, kendilerine bir yerde egemenlik versek, namazı kılarlar, zekâtı verirler; ma'rûfu emrederler ve münkerden alıkoymaya çalışırlar. İşlerin sonu Allah'a varır.”

²² وَلَتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ
“İçinizden hayra çağıran, ma'rûfu emredip münkeri meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir”

110²³, 114²⁴; et-Tevbe 9/67²⁵, 71,²⁶ 112.²⁷ âyetleri²⁸ olmak üzere toplam dokuz âyet bulunmaktadır. Bu âyetlerden ikisi Mekki olduğu kabul edilen sûreler içerisinde yer alan Lokmân 31/17. âyeti ile el-A'râf 7/157. âyettir. Mekki-Medenî oluşu tartışmalı olan bir sûre içerisinde bulunan el-Hac 22/41 âyeti istisnâ ettiğimizde ise, Âl-i İmrân 3/104, 110, 114. âyetleri ve et-Tevbe 9/67, 71, 112. âyetler olmak üzere altı âyetin Medenî sûreler içerisinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Çalışmanın bu bölümünde bu sıralama esas alınarak âyetler ele alınacak ve âyetlerin, Mekki ya da Medenî oluşları hakkındaki kabullerin bir sağlaması yapılırken nüzûl zamanı bakımından daha belirleyici tarihlendirmelerin imkânı değerlendirilecektir. Bunun yanında ilgili âyetlerin siyak ve sibakında yer alan âyetler hakkındaki bilgiler bir arada ele alınarak varsa nüzûl sebeplerine ulaşılmaya ve bağlam örgüsü kurulmaya çalışılacaktır.

1. Lokmân Sûresinde Yer Alan el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyü ani'l-Münker Âyeti

Lokmân Sûresi iniş sırasına göre 57. sûredir ve Saffat Sûresinden sonra²⁹ Sebe Sûresinden önce Mekke döneminin ortalarında inmiştir. Müfessir-

²³ كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَوْ آمَنَ أَهْلُ الْكِتَابِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ مِنْهُمُ الْمُؤْمِنُونَ وَأَكْثَرُهُمُ الْفَاسِقُونَ “Siz, insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. Ma'rûfı emredersiniz, münkerden alıkoyarsınız ve Allah'a inanırsınız. Ehl-i kitap da inanmış olsalardı elbette onlar için hayırlı olurdu; içlerinden inananlar da var, fakat çoğu yoldan çıkmıştır.”

²⁴ يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَأُولَئِكَ مِنَ الصَّالِحِينَ “Bunlar (Ehl-i kitaptan bir grup) Allah'a ve âhiret gününe inanırlar; ma'rûfı emrederler, münkerden menederler ve hayırlarda yarışırlar. İşte bunlar iyi kimselerdendir.”

²⁵ الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ بَعْضُهُمْ مِنْ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمُنْكَرِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمَعْرُوفِ وَيَقْبِضُونَ أَيْدِيَهُمْ نَسُوا اللَّهَ فَنَسِيَهُمْ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ هُمُ الْفَاسِقُونَ “Erkeğiyle kadınıyla münafıklar birbirine benzer; münkeri özendirir ma'rûfı engellerler; hayır için harcamaya elleri varmaz. Onlar Allah'ı umursamadılar; O da onları rahmetinden mahrum bıraktı. Gerçek şu ki münafıklar günaha batmış kimselerdir.”

²⁶ وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَيُطِيعُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ أُولَئِكَ سَيَرْحَمُهُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ “Müminlerin erkekleri de kadınları da birbirlerinin velileridir; ma'rûfı teşvik eder, münkerden alıkoyarlar; namazı kılarlar; zekâtı verirler; Allah ve resûlüne itaat ederler. İşte onları Allah merhametiyle kuşatacaktır. Kuşkusuz Allah mutlak güç ve hikmet sahibidir.”

²⁷ اتَّبِعُوا الْوَعْدَ الَّذِي لَكُمْ مِنَ اللَّهِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ “O tövbe-kârlar; ibadet edenler; hamdedenler; dünyada yolcu gibi yaşayanlar; rük'ia varanlar; secde edenler; ma'rûfı teşvik edip münkerden alıkoyanlar; Allah'ın sınırlarını gözetenerler; müjdele o müminleri!”

²⁸ Bk. M. Fuâd Abdülbâkî, el-Mu'cemu'l-müfhehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm (İstanbul: 1408/1987), 458-459

²⁹ Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed en-Nesefî, Tefsîru'n-Nesefî (Beyrût: Dâru'l-Kalem, 1408/1989), 2/1329.

lerin Lokmân Sûresinin tamamıyla Mekkî olduğu konusundaki genel görüşünün yanında sûrenin 27, 28, 29. âyetlerinin Medenî olduğu yönünde istisnâî görüşler de bulunmaktadır.³⁰ Sûrenin müstesnâ âyetleri olan 27-28. âyetlerin veya 27-29. âyetlerin Medine’de indiği söylenmektedir.³¹ Râzî (ö. 606/1210)’ye göre Medine’de inen 27-28. âyetler ile namazın ve zekâtın zikredildiği 4. âyet hariç Lokmân Sûresinin tamamı Mekkîdir. Râzî, sûrenin tefsirine geçmeden önce verdiği bu bilgiye gerekçe olarak da namaz kılma ve zekât verme hükmünün Medine’de gelmiş olmasını öne sürmektedir.³²

Hartwig Hirschfeld (ö. 1954) kendi yaptığı sınıflandırmaya göre Lokmân Sûresinin 1-10 ve 19-34 âyetlerinin Mekke’de inen vahyin beşinci bölümünde; 11-18. âyetlerin ise altıncı bölümde yani hicrete yakın tarihlerde inmiş olduğunu söylemektedir.³³ Elmalılı’ya göre de Lokmân Sûresinin Mekkî olduğu ve 27. âyetten itibaren üç âyetin Medine’de indiğine dair rivayetler bulunmaktadır. Hz. Peygamber, hicret ettiği zaman Medine’de Yahudi hahamları “İşittik ki sen “*Size ilimden az bir şey verilmiştir.*”³⁴ diyormuşsun. Bizi mi kastettin yoksa kavmini mi?” dediler. Allah Resûlü de “*Hepsini kastettim.*” buyurmuştur. Yahudiler; “Öyle ise, sen bilirsin ki bize Tevrat verilmiştir ve onda her şeyin açıklaması vardır.” demişler ve bunun üzerine Hz. Peygamber “*Allah’ın ilmi içinde o az bir şeydir.*” buyurmuş ve bunun üzerine Allah da o âyetleri indirmiştir”³⁵ denilmektedir. İbn Abbas (ö. 68/687-88)’tan gelen farklı rivayetlere göre Lokmân Sûresinin 27-29. âyetleri olmak üzere üç âyetinin; Dâni ve Katâde’den rivayetle 27-28. âyetleri olmak üzere iki âyetinin; 4. âyeti olmak üzere sadece bir âyetinin Medenî olduğu, sûrenin geri kalan bütün âyetlerinin Mekkî olduğu nakledilmiştir.³⁶

Sûrenin nüzûl sebebi olarak Kureyşlilerin Hz. Lokmân ve Lokmân’ın oğluyla olan durumu ve ana-babasına iyilikleri hususunda soru sormaları gösterilmiştir.³⁷ Lokman Sûresi ve özellikle 14-15. âyetleri hakkındaki bir diğer yorum ise İslâm’a daveti önlemek için zulmün başladığı ve her türlü

³⁰ Mukâtil, *Tefsîr-ü Mukâtil*, 3/431; Neseî, *Tefsîr-ü'n-Neseî*, 2/1329; Süyûtî, *el-İtkân*, 52.

³¹ Muhammed Tâhir b. Muhammed İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Beyrût: Müessesetu't-Târih, 2000), 21/138; Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: 2017), 7/330.

³² Fahrüddîn Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1981), 25/122.

³³ Hirschfeld, Mekke dönemi ayetlerini ilk ilân, teyid edici vahiyler, hitâbî vahiyler, öyküsel vahiyler, tasvîrî vahiyler ve teşriî vahiyler şeklinde altı alt dönemle tarihlendirmiştir. Bk. Esra Gözeler, *Kur'an Âyetlerinin Tarihlendirilmesi* (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2016), 166-169.

³⁴ el-İsrâ 17/85.

³⁵ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: 1960), 6/39.

³⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 25/139; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kurân*, 14/35; Şihâbüddin es-Seyyid Mahmud Âlûsî, *Rûhu'l-meânî fi'l-Kur'âni'l-azim ve seb'il-mesâni* (Beyrût: Dâr-u İhyai't-Turasi'l-Arabî, 1994), 21/64.

³⁷ Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 21/65; Elmalılı, *Hak Dini*, 11/39.

entrikanın devreye sokulduğu ancak henüz şiddetin zirveye ulaşmadığı bir dönemde inzal edilmiş olduğu yönündedir. Lokmân Sûresi 15. âyetin Hz. Ebû Bekir hakkında indiğine dair bilgiler de bulunmaktadır. Atâ, İbn Abbas'tan rivayetle “Ebû Bekir Müslüman olduğu zaman, Abdurrahman b. Avf, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Osman, Talha ve Zübeyr geldi ve “Sen (Hz.) Muhammed'e inanıp onu tasdik mi ettin?” diye sordular. Hz. Ebû Bekir'in “evet” cevabı üzerine Allah Resûlü'ne gittiler, iman ettiler ve onu tasdik ettiler. Allah da bu âyeti indirdi.”³⁸ yönündeki bilgiyi aktarmaktadır. Kaynaklara göre Hz. Ebû Bekir'in risaletin birinci yılında iman ettiği ve ilk Müslümanlardan olduğu bilinmektedir.³⁹ Dolayısıyla bu ilişkilendirmeyi doğru kabul ettiğimizde âyetin Mekke'nin erken dönemine aitliği söz konusu olmaktadır. Genel bir bakışla Lokmân'ın oğluna öğütlerinin yer aldığı bölümün metinsel bağlamı, üslup ve konu bütünlüğü göz önüne alındığında 12-19. âyetlerin aynı nüzûl dönemine ait olduğu ve bir grup olarak inmiş olma ihtimali güçlenmektedir. Lokmân'ın oğluna öğütlerini içeren âyetlerde şirk inancının yasaklanması, ana babaya saygı gösterip meşru emirlerine uyma, sorumluluk duygusu, sabır, tevazu gibi dinî ve ahlâkî ödevler söz konusu edilmektedir.⁴⁰ Mehdî Bâzergan ise hikmet ve marifet konularından bahseden 11-34. âyetlerin risaletin 12. yılında indiğini söylemektedir.⁴¹

İmruülkays, Lebîd, Tarafe gibi Cahiliye şairlerinin şiirlerinde zikrettiği Lokmân, Arabistan'da âlim ve hakîm bir kimse olarak tanınırdı. Bazı Araplar, Lokmân'ın hikmetli sözlerini ihtiva eden Sahife-i Lokmân isimli bir külliyata sahipti. Rivayetlere göre hicretten üç yıl önce Resûlullah'ın Medine ahâlisinden ilk görüştüğü kişilerden biri de Suveyd b. Sâmit idi. Suveyd hac için Mekke'ye gelmişti. Hz. Peygamber orada her zamanki gibi çeşitli yerlerden gelen hacılara İslâm'ı tebliğ etmekteydi. Suveyd onun konuşmasını dinleyince, “Bende senin vaz'ettiğine benzeyen bir şey var” dedi. Resûlullah onun ne olduğunu sorunca, onun Lokmân'ın Külliyâtı olduğunu söyledi ve bir bölümünü okudu. Hz. Peygamber bunun üzerine “*Bu sözler güzel, fakat bende ondan daha güzel bir söz var.*” diyerek Kur'ân'dan tilavette bulundu. Suveyd bunun Lokmân'ın hikmetinden daha iyi olduğunu itiraf etti.⁴² Suveyd b. Sâmit kabiliyet, şecaat, asalet ve şairliği sebebiyle Medine'de Kâmil lakabıyla tanınırdı. Hz. Peygamber'in Suveyd ile hicretten önce görüştüğü ve Suveyd'in Buas harbinde vefat ettiği bilinmektedir. Buas Harbinin hicretten 5 veya 6 yıl önce gerçekleşmiş olduğu göz önünde bulundurulduğunda Suveyd ile görüşmenin 617 yılında

³⁸ Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 266.

³⁹ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sakka (Kahire: Mustafa el-Bâbi el-Halebî, 1981), 1/250.

⁴⁰ Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, 4/330.

⁴¹ Mehdî Bâzergân, *Kur'ân'ın Nüzûl Süreci* (Ankara: Fecr Yayınevi, 1998), 154.

⁴² İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/67-69; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-sahâbe* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1428/2007), 2/378.

yapılmış olması muhtemeldir. Hz. Peygamber'in Suveyd ile sohbetinde Lokmân Sûresini okuyup okumadığı hakkında bir bilgi kaynaklara yansımamıştır. Lokmân Sûresi içindeki Lokmân'la ilgili âyetlerin davetin ilk yıllarında değil en erken Mekke'nin son yıllarında ya da Medine döneminin başlarında inmiş olması muhtemeldir. Sûrelerin muhteviyatının muhatap kitlenin kültürel kodları ile uyumluluğu açısından bakıldığında Suveyd'in Medinelî oluşu ve Lokmân'ın hikmetleri ile ilgili bilgi ve dokümanların Medine'ye aitliği de Lokmân 17. âyetin nüzul zamanına dair bir fikir vermektedir. Müfessirler kronolojik olarak âyeti Mekke döneminin sonlarına yerleştirmiştir ki bu dönemin sûre ve âyetleri zaman ve mekan bakımından olmasa bile içerik olarak Medenî âyetlerin özelliklerini taşımaktadır.

2. A'râf Sûresinde Yer Alan el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyü ani'l-Münker Âyeti

A'râf Sûresinin Mekke'de nazil olduğu konusunda neredeyse bütün müfessirler görüş birliğine varmışlardır. Mâverdî, Hasan el-Basrî, Atâ b. Ebî Rabâh, İkrime ve Câbir b. Zeyd sûrenin tamamının istisnasız Mekki olduğu görüşündedirler.⁴³ İbn Zübeyr'den gelen rivayet⁴⁴ ve ayrıca İbn Abbas'ın rivayetine göre de A'raf Sûresi Mekke'de nazil olan sûrelerdendir. Sûrenin Mekki olduğu konusunda var olan genel kabule rağmen Ata el-Horasani'nin yine İbn Abbas'tan naklettiği bir başka rivayetinde A'râf Sûresinin Medenî⁴⁵ olduğu görüşüne yer verilmektedir. Her ne kadar bu görüşe itibar edilmese de kaynaklarda sûrenin içerisinde Medine'de inmiş âyetlerin bulunduğu yönünde rivayetler mevcuttur. Huvvârî (ö. 280/893), tefsirinde A'râf Sûresini, bir âyet istisna ederek Mekki bir sûre olarak belirlemede, ancak hangi âyetin istisna edildiğine dair bir bilgi vermemektedir.⁴⁶ İbnü'l-Münzir ve Ebü's-Şeyh'in Katâde'den rivayetle tahrirlerinde ise sadece 163. âyetin Medine'de indiği, bunun dışındaki bütün âyetlerinin Mekki olduğu belirtilmektedir.⁴⁷ Râzî, tefsirinde İbn Abbas'tan nakledilen bir

⁴³ Zemahşerî, *Keşşâf*, 2/65; Abdürrezzâk Hüseyin Ahmed, *el-Mekki ve'l-Medenî fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm* (Kahire: Dâr-u İbn Affan, 1999), 1/309; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 8/74

⁴⁴ Bedrettin Çetiner, *Fatiha'dan Nâs'a Esbâb-ı Nüzûl* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2002), 1/392.

⁴⁵ İbn Abbas'tan, "Mekke'de 85 sûre, Medine'de 28 sûre indi. Medine'de inenler Bakara, sonra Enfâl, sonra A'râf, sonra Âl-i-İmrân, sonra Mümtehine..." diye devam eden rivayette A'râf Sûresi Medenî sûreler arasında sayılmaktadır. Bk. Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, trc. Ramazan Şeşen (İstanbul: Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık, 2019), 28; Abdürrezzak Hüseyin Ahmed, *el-Mekki ve'l-Medenî*, 1/309.

⁴⁶ Hüd b. Muhakkem Huvvârî, *Tefsîr-u Kitâbillâhi'l-Azîz*, thk. el-Hâc b. Saîd Şerîfî (Cezayir: Dâru'l-Besâir, 2001), 2/50-51.

⁴⁷ Süyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, ty.), 3/412; Süyûtî, *el-İtkân*, 49.

rivayette de 163-167. âyetler olduğu belirlenen beş âyet;⁴⁸ ayrıca Mukâtil kavlinde yine İbn Abbas'tan gelen rivayetle 163-171. âyetler arası olmak üzere dokuz âyet istisna edilmiş⁴⁹ ve bu âyetlerin Medine'de indiği belirtilmiştir. Görüldüğü gibi A'râf Sûresi, Mekkî bir sûre olmakla birlikte içerisinde Medine'de inmiş olan âyetlerin de bulunduğu bilgisi rivayetlere yansımaktadır.

Gustav Weil (ö. 1889) A'râf Sûresini Mekke'de nazil olan sûreler sıralamasında 66. sûre olarak ve 620- 622 yıllarını kapsayan Mekkî sûreler üçüncü dönem sıralamasında ilk sûre olarak belirlemiştir. Montgomery Watt (ö. 2006) da A'râf Sûresinin büyük oranda geç dönem Mekkî sûrelerden olduğunu ve birkaç âyetinin de Medenî olabileceğini söylemiş, ancak bu âyetlerin hangileri olduğuna dair bir tespit bulunmamıştır.⁵⁰ Sûrelerin kronolojik sıralamasında, A'râf Sûresi çoğunlukla Mekkî sûreler arasında ve genellikle Mekke döneminin sonlarında yer aldığı görülmektedir.

A'râf Sûresi 157. âyet, Hz. Nûh, Hûd, Salih, Lût, Şuayb, Mûsâ gibi bazı peygamberlerin hayatlarından kesitlerin verildiği ve azaptan kurtulmaları için Hz. Muhammed'in muhataplarına davet çağrısının yapıldığı 59-171. âyet grubu içinde yer almaktadır. Her ne kadar kaynaklarda 157. âyet ya da siyak ve sibakında yer alan âyetlerin nüzül zamanları ya da nüzül sebepleri ile ilgili olarak detaylı bir bilgi mevcut olmasa da A'râf Sûresinin tarihî bağlamı ve nüzül zamanını aktaran bilgilerin bir arada değerlendirilmesi ile 157. âyetin hangi dönemde ve hangi bağlamda inmiş olabileceği konusunda değerlendirmeler yapmak mümkündür. Mevdûdî (ö. 1979) A'râf Sûresinin tefsirinde 159. âyetin izahına başlarken "Ara izah olarak getirilen 157-158. âyetlerle kesilen konunun anlatımına kalınan yerden tekrar devam ediliyor" demektedir ve bu iki âyetin siyak ve sibakında söz konusu edilen muhtevadan bağımsız iki âyet olduğuna işaret etmektedir.⁵¹ Gerçekten de sûrenin akışı içinde bu iki âyet ara cümlesi gibi durmakta ve sonrasında ki âyetler konuya kaldığı yerden devam ediyor izlenimi vermektedir. Bu iki âyetin değindiği konular, Hz. Mûsâ ve Yahudilerden bahseden âyetler ile bazı âyetlerin içeriği A'râf Sûresi içinde Medenî âyetlerin olması ihtimalini güçlendirmektedir. Hurbert Grimme (ö. 1942) sûreleri kronolojik olarak sıralarken A'râf Sûresini Mekke döneminin sonlarına, hicrete yakın bir tarihe yerleştirmekte ve 156-158. âyetleri istisna ederek bu âyetlerin erken dönem Medenî âyetler olduğunu belirtmektedir.⁵² Kronolojik sıralamasını sûrelere göre değil de âyet pasajlarını dikkate alarak yapan Hartwig Hirschfeld'e göre 156- 172. âyetler, Medine döneminin sonlarına yakın inen

⁴⁸ Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn İbtü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr* (Şam: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1964), 3/164.

⁴⁹ Süyûtî, *el-İtkân*, 49; Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/200; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 14/14.

⁵⁰ Gözeler, *Kur'ân Âyetlerinin Tarihlendirilmesi*, 188.

⁵¹ Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'ân*, 2/102.

⁵² Gözeler, *Kur'ân Âyetlerinin Tarihlendirilmesi*, 158.

âyetler olarak sıralamada yer almaktadır.⁵³ Bâzergan, A'râf Sûresi ile ilgili tasnifinde Hz. Mûsâ'nın ümmeti, kıyamet ve tevhid konularından bahseden 155- 175. âyetler grubunun hicretin 3 ve 4. yıllarında inmiş olduğunu belirtmektedir.⁵⁴

A'râf Sûresi her ne kadar Mekki bir sûre olarak kabul edilse de içerisinde Medeni âyetlerin bulunduğunu ifade eden görüşler olduğu anlaşılmaktadır. Erken dönem tefsir kaynaklarında A'râf Sûresi 157. âyet Mekke döneminin sonlarında nazil olmuş görünürken, nüzül süreci ile ilgili kaynaklar âyeti Medine döneminde inen âyet grubu içinde konumlandırmışlardır. A'râf Sûresi 157. âyetinin nüzül sebebi aktarılmamış olmasından dolayı hangi bağlamda indiği konusu belirsiz kalmaktadır. Kaynaklarda 157. âyetin inışı hakkında detaylı bilgiler yer almasa da içerik olarak Medeni âyetlerin taşıdığı özelliklere sahip olduğunu söylemek mümkündür.

3. Hac Sûresinde Yer Alan el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyü ani'l-Münker Âyeti

Hac Sûresi içinde el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyü ani'l-münker ifadesinin geçtiği tek âyet olan 41. âyetin tarihî arka planını ortaya koyabilmek için indiği zamanı ve nüzül sebebini; ilgili olduğu diğer olayları bir arada değerlendirmek gerekmektedir. Hac Sûresi hem Mekki hem de Medeni sûrelerin özelliklerine sahip olduğu için sûrenin âyetlerinin ne zaman indiği konusunda çok farklı görüşler öne sürülmüştür.

İbn Abbas'tan nakledilen rivayete göre Medine'de inen üç âyeti, yine ondan gelen başka bir rivayete göre dört âyeti dışında sûre Mekke'de nazil olmuştur. Bunlar 19 ile 22. âyetler arasındır.⁵⁵ Mukâtil, Hac Sûresinin on âyeti hariç Mekke'de indiğini söylemektedir.⁵⁶ Ebû Salih'in İbn Abbas'tan rivayet ettiğine göre de 11 ve 12. âyetler olmak üzere iki âyeti dışında sûrenin tamamı Mekki'dir.⁵⁷ Râzî'ye göre Hac Sûresi üç âyet dışında Mekki'dir.⁵⁸ Nesefti'ye (ö. 710) göre ise Hac Sûresi, Medine'de inmiş bir sûredir ancak 52-55. âyetleri Mekke ile Medine arasında nazil olmuştur.⁵⁹

Gustav Weil, Hac Sûresini Medine'de nazil olan sûreler arasında 96. sûre olarak belirlemiştir. Theodor Nöldeke (ö. 1930) ve John Medows Rodwell (ö. 1900) ise Hac Sûresini Medeni Sûreler arasında daha geç bir dönemde, 107. sıraya yerleştirmektedir. Regis Blachere de (ö. 1973) bu sûreyi 109. sûre olarak sıralamaya almıştır.⁶⁰ Gaznevî, "Bu sûre, sûrelerin en şairane olanlarından; gece ve gündüz, seferde ve hizada, barışta ve savaşta, Mekke'de ve Medine'de, nâsîh ve mensûh, muhkem ve müteşâbih

⁵³ Gözeler, *Kur'an Âyetlerinin Tarihlendirilmesi*, 165-168.

⁵⁴ Bâzergan, *Kur'an'ın Nüzül Süreci*, 152.

⁵⁵ Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 17/109; Çetiner, *Esbâb-ı Nüzül*, 2/608.

⁵⁶ Mukâtil, *Tefsîr-u Mukâtil*, 3/111.

⁵⁷ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 5/401; Çetiner, *Esbâb-ı Nüzül*, 2/608.

⁵⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 23/3.

⁵⁹ Nesefti, *Tefsîrü'n-Nesefti*, 2/1061.

⁶⁰ Gözeler, *Kur'an Âyetlerinin Tarihlendirilmesi*, 293-296.

olarak nazil olmuştur” demektedir.⁶¹ Bu tespite uygun olarak sûrenin Mek-kî olan âyetleri 30. âyetinin başından sonuna kadar olan kısmı, Medenî olan âyetleri 25. âyetinin başından 30. âyetinin başına kadar, gece nazil olanı başından ilk beş âyeti, gündüz nazil olanı 5. âyetin başından 9. âyetin başına kadar olan âyetleri, seferde nazil olanı 9. âyetin başından 12. âyetin başına kadar olanı ve hazardous nazil olan âyetleri ise 20. âyetin başına kadar olan bölümüdür.⁶²

Erken dönem tefsirlerinde yer alan görüşler de sûrenin Medenî olduğu yönündedir. Abdürrezzak b. Hemmâm, Hac Sûresinin Medenî olduğu görüşünü nakletmekte,⁶³ Yahya b. Sellâm (ö. 200) ise dört âyet⁶⁴ hariç sûrenin Medenî olduğunu nakletmektedir.⁶⁵ İbn Merduye'nin İbn Abbas⁶⁶ ve İbnü'z-Zübeyr'den rivayetine göre sûrenin Medenî olduğu, Dahhâk'ın da aynı görüşü aktardığı ve İbnü'l-Münzir'in Katâde'den rivayetine göre de Mekke'de nazil olan 52-55. âyetler olmak üzere dört âyet dışında sûrenin Medine'de nazil olduğu görüşleri aktarılmaktadır.⁶⁷ Süyûtî ve Zerkeşî de (ö. 794/1392) eserlerinde 52-55. âyetleri Mekki olarak istisna etmişlerdir.⁶⁸

Hac Sûresinin içerik ve üslup özelliklerine ve tarihî bağlamına dair rivayetlere bakıldığında, sûrenin Medenî olduğu sonucuna varılmaktadır.⁶⁹ Hac Sûresi iki açıdan Medenî sûre karakteristiği taşımaktadır. Bunlar savaşa izin verilen veya savaş konusu olan sûreler ile münafıklarla ilgili ifadelerin yer aldığı sûrelerin Medenî olduğu yönündeki bilgilerdir.

Sûrenin Medine'de inmiş olan âyetleri büyük ihtimalle hicretin I. yılında, Zilhicce ayında nazil olmuştur. Zilhicce ayı hac mevsimi olması sebebiyle Muhacirlere vatanları Mekke'yi hatırlatmış, onlar da memleketlerini düşünüp Kureyşlilerin kendilerini Mescid-i Haram'ı ziyaretten alkoymalarına üzülmüşlerdir. Bu âyetlerin böyle bir psikolojik ortamda nazil olması makul görünmektedir. Sûrenin ikinci kısmı için, savaşa izin verilmesini konu alan 39. âyetin nüzûl sebebi belirleyici olmaktadır.⁷⁰ İbn Abbas, Mücâhid, Urve b. Zübeyr, Zeyd b. Eslem, Mukâtil b. Hayyân ve Katâde ile birçok müfessire göre Hac Sûresi 39. âyet, Müslümanların savaşmalarına izin veren ilk âyettir. Bu özellik onu Medenî bir âyet yapmakta ve kronolojiyi hicretin erken dönemine taşımaktadır. Hadis ve siyer kitapları, bu izin-den sonra savaş hazırlıklarının başladığını ve hicrî 2. yılın Safer ayında

⁶¹ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kurân*, 12/3.

⁶² İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 5/402.

⁶³ Abdürrezzak b. Hemmâm, *Tefsîr*, 2/396.

⁶⁴ el-Hac 22/52-55

⁶⁵ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr-u Yahyâ b. Sellâm*, thk. Hind Şelebî (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1425/2004), 1/353.

⁶⁶ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 5/401.

⁶⁷ Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 17/110; Çetiner, *Esbâb-ı Nüzûl*, 2/608.

⁶⁸ Süyûtî, *el-İtkân*, 43; Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/203.

⁶⁹ Gözeler, *Sûrelerin Mekkilîği ve Medenîliği*; 22/el-Hacc Sûresi Örnekliği.

⁷⁰ Gözeler, *Sûrelerin Mekkilîği ve Medenîliği*; 22/el-Hacc Sûresi Örnekliği.

Kızıldeniz sahiline Veddan veya el-Ebvâ seferinin düzenlendiğini söylemektedir.

el-Hac 22/40. âyette ise müminlerin yurtlarından çıkarılmış olmalarına değinilmesi de sûrenin bu bölümünün Medine’de nazil olduğu bilgisini kesinleştirmektedir. İbn Abbas ve Cübeyr’den gelen rivayetlerde de bu âyetlerin Hz. Peygamber’in Medine’ye hicreti zamanında indiği nakledilmektedir.⁷¹ İbn Abbas’tan rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber müşrikler tarafından Mekke’den çıkarılınca Hz. Ebû Bekir’in “Peygamberlerini çıkardılar. İnnâ lillâhi ve innâ ileyhi râciûn, mutlaka helak olacaklardır.” demesinden sonra bu âyet nazil olmuştur. Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir “Anladım ki savaş olacak” demiştir.⁷² Hakim’in *Müstedrek*’inde İbn Abbas’tan rivayet edildiğine göre, Mekke müşrikleri Müslümanlara eziyet ve işkence etmişti. Mü’minlerden kimileri taşla yaralanmış, kiminin başı yarılmış halde Hz. Peygamber’e gelerek uğradıkları zulmü anlatırlardı. Hz. Peygamber de her defasında onlara “*Sabredin, henüz savaşmakla emrolunmadım.*” buyururdu. Bu hal o ve ashâbı Medine’ye hicret edene kadar devam etmişti. Hicretten sonra nihayet bu âyet nazil olunca savaşmalarına izin verildi. Yetmiş küsür âyette savaştan men edildikten sonra cihad hakkında ilk nazil olan âyet⁷³ işte budur denilmektedir.⁷⁴ Taberî’de aktarılan bilgi, Said bin Cübeyr rivayetinde 39. ve 40. âyetlerin kastedildiği ve bu iki âyetin birlikte nazil olduğu yönündedir.⁷⁵ Râzî, Hac Sûresi 39-41. âyetlerin iman ettikten sonra hicret etmeyerek Mekke’de kalmış olan ancak haklarında bazı âyetlerin⁷⁶ inmesi üzerine Mekke’den Medine’ye hicret etmek üzere yola çıkan ve peşlerine düşen müşriklerle savaşmalarına izin verilenler hakkında nazil olduğunu söylemiştir.⁷⁷ İbnü’l-Cevzî de (ö. 597/1201) bu bilgiyi Mücâhid’in naklettiği bir rivayet olarak zikretmektedir.⁷⁸ Hac Sûresi 41. âyetin Medine dönemine aidiyeti bulunduğu ve savaşa izin verilen âyetlerle birlikte hicretin ilk yılında nazil olduğu anlaşılmaktadır.

4. Âl-i İmrân Sûresinde Yer Alan el-Emru bi’l-Ma’rûf ve’n-Nehyü ani’l-Münker Âyetleri

Âl-i İmrân Sûresinin Medenî olduğu konusunda herhangi bir şüphe bu-

⁷¹ Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kurân*, 14/406; Gözeler, *Kur’ân Âyetlerinin Tarihlendirilmesi*, 218.

⁷² Tirmizî, “Tefsirü’l-Kur’ân”, 3170; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/216.

⁷³ Cihad hakkında ilk nazil olan âyetle alakalı tespitler ihtilaflıdır. Bazı âlimler Bakara 2/190. âyetinin (Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 3/289; Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 5/137; İbn Kesîr, *Tefsirü’l-Kur’âni’l-Azîm*, 2/214); bazıları da et-Tevbe 9/111. âyetinin cihad hakkında inen ilk âyet olduğunu söylemektedirler. (Âlûsî, *Rûhu’l-meânî*, 17/162.)

⁷⁴ Âlûsî, *Rûhu’l-meânî*, 17/161-162; Çetiner, *Esbâb-ı Nüzûl*, 2/616.

⁷⁵ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 14/123.

⁷⁶ en-Nisâ 4/97; en-Nahl 16/110; el-Ankebût 29/10, 69 vd.

⁷⁷ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 23/39.

⁷⁸ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, 5/436.

lunmamaktadır.⁷⁹ Araştırmacılara göre de sûrelerin kronolojik sıralamasında Âl-i İmrân Sûresi istisnasız Medenî sûreler arasında yer almaktadır.⁸⁰ Sûrede hicretin ikinci yılında gerçekleşen Bedir Savaşına işaret edilmesi ve hicretin üçüncü yılında cereyan eden Uhud Savaşına yer verilmesi sûrenin Medine'nin ilk yıllarında indiği görüşünü desteklemektedir. Kaynaklarda Âl-i İmrân Sûresinin başından itibaren bir bölümünün Necran heyeti ile ilgili olarak indirildiği ifade edilmektedir.⁸¹ Sûre, Hıristiyan ve Yahudilerle yaşanan tartışmaların Uhud Savaşından önce gerçekleşmiş olduğu kanaatini oluşturmakta ve bazı rivayetler Necran heyetinin Medine'ye hicretin ikinci yılında veya ikinci yılın sonlarında geldiği bilgisini teyid etmektedir.⁸² Belâzürî'ye (ö. 279/892-93) göre ise Âl-i İmrân Sûresinin nüzül dönemi hicrî 3 ve 4. yıllardır.⁸³

Hız. Peygamber'in Medine dönemi boyunca mücadele ettiği iki büyük problem olan münafıklar ve Yahudilerin tahrikleri ve dinî konularda Müslümanların zihninde şüphe uyandırmaya yönelik çabaları Âl-i İmrân Sûresinin muhtevasına çok güçlü bir şekilde yansımıştır.⁸⁴ Âl-i İmrân Sûresinde söz konusu ifadenin yer aldığı (104, 110. ve 114. âyetler olmak üzere) üç âyet bulunmaktadır. Kaynaklarda bu âyetlerin nüzülünün ne zaman ve han-

⁷⁹ Abdürrezzâk b. Hemâm, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. A. Emin Kal'acî (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, h.1411/1991), 1/382; Huvvârî, *Tefsîr-u Kitâbillâhi'l-azîz*, 1/305; Mukâtil, *Tefsîr-u Mukâtil*, 1/245,262; Zemahşerî, *Keşşâf*, 1/410; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7/132; İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 3/143-144-146; Elmalılı, *Hak Dini*, 2/251; Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîrû'l-hadîs* (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1962-1964), 8/70-71; Abdulhamid Mahmud Tahmaz, *et-Tevrat ve'l-İncil ve'l-Kur'ân-ı Kerîm fî sûreti Ali İmran* (Beyrût: 1990), 9-10; Ebû'l-Â'lâ Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'ân* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1997), 3/231; Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, 1/457.

⁸⁰ Gustav Weil, Âl-i İmrân Sûresini Medine'de nazil olan sûreler sıralamasında 101. sûre olarak belirlemiştir. Genel olarak Theodor Nöldeke ve John Medows Rodwell de Medenî sûreler arasında biraz daha öne alarak 97. sırayı verirken aslında çok büyük bir zamansal farklılığa işaret etmezler. Regis Blachere'in de tespit ettiği sıralama diğer sıralamalara yakındır ve listesinde Âl-i İmrân Sûresi 99. sûre olarak sıralanmaktadır. Hurbert Grimme, Âl-i İmrân Sûresine Medine döneminde Uhud'dan Mekke'nin fethine kadar ki dönemde inen sûreler grubunda yer vermiştir. Bk. Esra Gözeler, *Kur'ân Âyetlerinin Tarihlendirilmesi*, 293-296.

⁸¹ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 4/79; Ebû Abdullah Muhammed Şevkânî, *Fet-hu'l-kadîr el-Câmî beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min ilmi't-tefsîr* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1993), 1/345; İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 3/143-144; Derveze, *et-Tefsîrû'l-hadîs*, 8/70-71; Elmalılı, *Hak Dini*, 2/1011; Muhammed Âbid Câbirî, *Fehmü'l-Kur'âni'l-hakîm* (Beyrût: Merkez-u Dirâseti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 1997), 3/161.

⁸² Derveze, *et-Tefsîrû'l-hadîs*, 8/70-71; Câbirî, *Fehmü'l-Kur'ân*, 3/165; Emin Işık, "Âl-i İmrân Sûresi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/307-309.

⁸³ Derveze, *et-Tefsîrû'l-hadîs*, 8/70-71; Bâzergân, *Kur'ân'ın Nüzül Süreci*, 137.

⁸⁴ Hac ile ilgili yaşanan tartışmalar için bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4/14-15; Kurtubî, *el-Câmiu li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 4/88; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 1/427-428; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 4/13; Çetiner, *Esbâb-ı Nüzûl* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2002), 1/156 - 157.

gi sebeplerle gerçekleştiğine dair müstakil bilgiler yer almamaktadır. Dolayısıyla ilgili âyetlerin kronolojisini belirleyebilmek için âyetleri, siyak ve sibakında yer alan âyetlerle birlikte ele almak ve bu âyet gruplarının nüzül sebeplerine dair aktarılan bilgilerle bir arada değerlendirmek gerekmektedir. Zira Abdurrazzâk b. Hemmâm, tefsirinde Âl-i İmrân 100-105. âyetlerin bir bütün halinde indiğini söylemektedir.⁸⁵

4.1. Âl-i İmrân Sûresi 104. Âyet

Âl-i İmrân Sûresi 104. âyetin nüzülü hakkında ulaşılabilen bilgiler, tefsirlerde ve esbâb-ı nüzül eserlerinde âyetin siyakı, sibakı olan Âl-i İmrân Sûresi 98, 99, 100, 101, 102, 103. ve 105. âyetlerin nüzül sebebi olarak nakledilmektedir. Bu nedenle 104. âyetin kronolojisini ve anlam çerçevesini belirlerken bu âyet grubunu birlikte değerlendirmek gerekmektedir. Bu âyet grubunun nüzülü ile ilgili bilgiler bizi Medine’de Evs ve Hazrec kabileleri arasında yaşanan bir tartışmaya götürmektedir.⁸⁶ Bu tartışma kaynaklarda Zeyd b. Eslem’den (ö. 136/754)⁸⁷ Mücâhid’den⁸⁸ ve İkrime’den (ö. 105/723)⁸⁹ nakille üç kanalla aktarılmaktadır.

Rivayetlere göre Müslümanlara karşı amansız kin besleyen ve sürekli fitne çıkarmaya çalışan Şâs b. Kays⁹⁰ adlı yaşlı bir yahudi, Evs ve Hazrec kabilesi gençlerinin muhabbetle sohbet ettiklerine şahit olmuş; Evs ve Hazrec’in Müslüman olmadan önce birbirlerine azılı düşman iken böyle birlik ve beraberlik içinde olmalarından rahatsızlık duyarak aralarındaki husumeti yeniden körüklemek istemiştir. Yanında bulunan bir Yahudi genç, bu topluluğun arasına karışmasını ve bazı şiirler okuyarak onlara Buâs gününü⁹¹ hatırlatmasını söylemiştir. Genç, Şâs’ın emirlerini yerine getirmiş ve topluluk galeyana gelip, “Haydi silahlarımızı alalım! Harre meydana

⁸⁵ Abdurrazzâk b. Hemmâm, *Tefsir*, 1/406.

⁸⁶ Abdurrazzâk b. Hemmâm, *Tefsir*, 1/406; Mukâtil, *Tefsîr-u Mukâtil*, 1/292-293; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 5/627; İbn Keşir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme (Riyad: Dâr-u Tayyibe, 1997), 2/89-90; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/555-557; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 5/233-235; Vâhidî, *Esbâbu'n-nuzûl*, 116.

⁸⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 5/627-628, 649-657.

⁸⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 5/632.

⁸⁹ Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî en-Nisâbü'rî, *Esbâbü'n-Nuzûl*, nşr. İsam b. Abdülmuhsin el-Humeydân (Demmâm: Dârü'l-İslâh, 1992), 116.

⁹⁰ Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 4/16 ile Elmalılı, *Hak Dini*, 2/149’da Şemmâs olarak geçmekte ancak doğrusunun Şâs olduğu söylenmektedir. Âl-i İmrân 3/100. âyetin inişiyle ilgili Zeyd b. Eslem’den aktarılan tartışmada ise fitneye sebep olan Yahudinin adı *Mir-şâs b. Kays* olarak geçmektedir. Bk. Çetiner, *Esbâb-ı Nüzûl*, 1/157.

⁹¹ Şâs’ın sözünü ettiği Buâs günü, Evs ve Hazrec arasında meydana gelen ve Evs kabilesinin galip geldiği çok uzun süren şiddetli bir savaştır. İbn Abbas’tan gelen rivayette Evs ile Hazrec arasında cahiliye devrinde neredeyse her ay bir kavga ve akabinde bir savaş olduğu ifade edilmektedir. Bk. Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 4/19; Çetiner, *Esbâb-ı Nüzûl*, 1/158.

nında buluşalım.” diyerek savaş naraları atmaya başlamıştır. Silahlanarak Medine dışına çıkan Evs ve Hazrecliler, birbirleriyle savaşmak için karşılıklı saf düzenine geçmişlerdir. Hz. Peygamber durumdan haberdar olduğunda derhal yanındaki Muhacirlerle birlikte yanlarına gitmiş ve iki saf arasında durarak onlara: *-Ey Müslüman topluluğu! Bu ne demek oluyor. Ben aranızda bulunurken mi cahiliye davası güdeceksiniz? Allah sizi İslâm'la hidayete erdirdikten, böylece size ikramda bulunduktan, cahiliye adetlerinin kökünü kazıdıktan, sizi küfürden kurtarıp aranızı düzelttikten sonra, eskiden olduğu gibi yine küfre mi döneceksiniz?* diyerek uyarmıştır. İçine düştükleri durumun şeytanın bir tuzağı, düşmanlarının tertip ettikleri bir komplo olduğunun farkına varan Evs ve Hazrecliler, pişmanlık içinde silahlarını bırakmış ve gözyaşlarıyla birbirlerinin boyunlarına sarılıp kucaklaşmışlardır. Kaynaklara göre Hz. Peygamber, daha yerini terk etmeden o esnada nazil olan âyetleri yüksek sesle okumuştur. Sonrasında Evs ve Hazrec'e mensup bu kişiler, Hz. Peygamber'in emirlerine itaat ederek Medine'ye birlikte geri dönmüşlerdir.⁹²

Kaynaklarda Âl-i İmrân Sûresi 98-99. âyetlerin Evs ve Hazreclileri silahlarını alarak Zâhira denilen taşlık mevkiye çıkararak bu fitne ateşi hakkında nazil olduğu nakledilmektedir. Vâhidî'nin İbn Abbas'tan aktardığı bu tartışma Âl-i İmrân Sûresi 101-102. âyet ile 103. âyetin yarısına kadar olan bölümün nüzûl sebebi olarak belirlenmiştir.⁹³ Süyûtî (ö. 911/1505) ise Evs ve Hazrec kabileleri hakkında inen 102. ya da 103. âyetin nüzûl sebebine iki farklı tespit ile işaret etmektedir.⁹⁴ En geniş belirlemeyi ise bu tartışmayı Âl-i İmrân 100-105. âyetlerin tamamının nüzûl sebebi olarak Mücâhid'den (ö. 103/721) nakille aktaran Abdürrezzâk b. Hemmâm yapmıştır.

Yaşanan bu tartışmanın, o günün Medine toplumunda geçmişe dair fay hatlarını harekete geçirmesi bakımından hem Ensar hem de Muhacirler üzerinde sarsıcı bir etki yaptığı anlaşılmaktadır. Nitekim o gün Müslümanların neler yaşadıklarına ve hissettiklerine tercüman olan Câbir b. Abdullah (ö. 78/697); “O gün Allah Resûlünün gelmesi hiç istemediğimiz bir şeydi. Ama O elini bize uzattı ve bizi durdurdu, Allah da aramızı ıslah etti. O anda kimse bize Allah Resûlünden daha sevimli gelemezdi. Ben o güne kadar çirkin başlayıp da sonu bu kadar güzel biten bir gün görmedim.” yorumunu yapmaktadır.⁹⁵

⁹² Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 116; Mukâtil, *Tefsîr-ü Mukâtil*, 1/292-293; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 5/233-235; Abdülfettah el-Kâdî, *Esbâb-ı nüzûl* (Ankara: Fecc Yayınları, 1996), 94-95; Çetiner, *Esbâb-ı Nüzûl*, 1/160.

⁹³ Vâhidî, *Esbâbü'n Nüzûl*, 1/118.

⁹⁴ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 2/283, 287; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 2/74.

⁹⁵ Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 4/24-25; Ebû Muhammed el-Hüseyn Begavî, *Medîmü'l-tenzil* (Beyrût: 1407/1987), 1/331-332; Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 1/117; Abdülfettah el-Kâdî, *Esbâb-ı nüzûl*, 94-95; Çetiner, *Esbâb-ı Nüzûl*, 1/158.

Evs ve Hazrec tartışmasının kendiliğinden alevlenmediği ve olayda Yahudilerin etkilerinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında Şâs'ın tahrikine aldanıp bu fitne girişimini başlatarak kabilelerini savaşın eşiğine getirmiş olan iki isimden bahsedilmektedir. Bu kişiler Evs'ten, Evs b. Kayzî b. Amr ve Hazrec'ten, Cebbâr b. Sahr b. Ümeyye'dir ki; Âl-i İmrân Sûresi 100-101. âyetlerin bu iki isim hakkında indiği söylenmektedir.⁹⁶ İbn Hişâm'ın (ö. 218/833) tespiti, Şâs b. Kays'ın fitne çabaları hakkında Âl-i İmrân Sûresinin 98-99. âyetlerinin indiği, Evs b. Kayzî, Cebbâr b. Sahr ve kabilelerinden onları destekleyenler hakkında da Âl-i İmrân Sûresinin 100-105. âyetlerinin indiği yönündedir.⁹⁷ Taberî'nin (ö. 310/923) tefsirinde; Muhammed b. İshâk (ö. 151/768) aynı tartışmayı Zeyd b. Eslem'den aktararak, 98. ve 99. âyetlerin Şâs b. Kays hakkında, 100. âyetin Evs ve Hazrec'ten olaya katılanlar hakkında indiğini belirtmiştir.⁹⁸

Süddî'den (ö. 127/745) gelen rivayete göre, bu âyetlerin Sa'lebe b. Ganîme el-Ensarî hakkında nazil olduğu da söylenmektedir. Buna göre Sa'lebe ile Ensardan bazı kimseler arasında bir anlaşmazlık olduğu, Kaynukalı bir Yahudinin Sa'lebe ile Ensardan olan bu kişilerin arasında söz getirip götürmesi sonucunda Evs ve Hazrec arasında bir kavganın yaşandığı anlaşılmaktadır.⁹⁹ Mukâtil b. Suleymân da (ö. 150/767) tefsirinde Evs'ten Sa'lebe b. Ganîme ve Hazrec'ten Sa'd b. Zürâre'nin karşılıklı olarak kendi kavimlerinin üstünlüğüne dair sözlü atışması sonrası yaşanan tartışmadan bahsetmektedir.¹⁰⁰ İsimler farklı olmakla birlikte sonucunda Evs ve Hazrec arasında cereyan eden bu tartışmanın kendiliğinden çıkmadığı, öncesinde sistematik bir fitne çabasının bulunduğu gerçeği netlik kazanmaktadır. Zira Taberî'nin bir Kaynukalı diye bahsettiği Yahudinin Şâs b. Kays olma ihtimali bulunmaktadır. İbn Hişâm, Şâs b. Kays ismine Yahudilerden düşmanlıklarını açıkça ortaya koyanlar konusunu zikrettiği Kaynukaoğullarına ait isim listesinde yer vermektedir.¹⁰¹ İbn İshâk'ın (ö. 151/768) naklettiği Şâs b. Kays olayına, Medine'ye hicretin ilk yıllarında, gazvelerin başlamasından önceki olaylar silsilesi içinde Yahudilerin Evs ve Hazrec kabilelerinin ittifakından dolayı duydukları endişe sonucu bu iki kabilenin arasını boz-

⁹⁶ Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 4/16-18. Evs b. Kayzî ve Cebbâr b. Sahr hakkında bilgi için ayrıca bk. Ebû'l-Hasan İzzettin İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 1/175-176, 316; Çetiner, *Esbâb-ı Nüzûl*, 1/158.

⁹⁷ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/555-557.

⁹⁸ Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 5/627-628.

⁹⁹ Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 4/17; Çetiner, *Esbâb-ı Nüzûl*, 1/159.

¹⁰⁰ Mukâtil *Tefsîr-ü Mukâtil*, 1/292-293.

¹⁰¹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/514. Ayrıca "Benû Kaynuka Gazvesi" konu başlığı altında Medine'deki Yahudilerin düşmanca tavırları ve sonrasında Yahudilerin anlaşma yaptıkları halde Bedir öncesinde de düşmanca tavırlarda ve nifak hareketlerinde bulduklarına yer vermektedir. Bk. Safiyyürrahman el-Mübârekfûri, *er-Rahîkû'l-mahtûm* (Mısır: Dârü'l-Vefâ, 2010), 216-217.

maya çalıştıkları ifade edilirken, Bedir Savaşı sonrası “Yahudilerin Müslümanların Arasını İfsat Etmesi” konusunda yer verilmektedir.¹⁰² Sonuç olarak; Âl-i İmrân Sûresi 104. âyetin, bu tartışma üzerine inen âyetler ile birlikte hicretin ilk yıllarında, Bedir Savaşından önce veya sonra indiği anlaşılmakta, diğer rivayetler ise Bedir Savaşının sonrasında indiği yönünde yoğunluk kazanmaktadır.

4.2. Âl-i İmrân Sûresi 110. Âyet

Sûre içinde el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehÛ ani'l-münker âyetlerinden ikincisi olan 110. âyet hakkında tespit edebildiğimiz rivayetlerin yine belli bir konu üzerinde yoğunlaşmakta bu kapsamda bir kaç âyetin birlikte indiği anlaşılmaktadır. Rivayetlere göre Yahudilerin ileri gelenlerinden Mâlik b. Dayf, Vehb b. Yehûdâ, Ka'b, Adıyy, Yahrâ, Nu'mân, Ebû Râfi', Ebû Yâsir, Kinâne ve İbn Suriyâ'nın, daha önce Yahudi iken İslâm'a giren Abdullah b. Selâm, Salebe b. Sa'ye, Useyd b. Sa'ye, Esad b. Ubeyd ve diğerleri¹⁰³ hakkında “Muhammed'e ancak bizim şerhlerimiz iman etti. Bizim hayırlılarımız olsalardı, atalarının dinini terk etmezlerdi” yorumunu yapmışlardı. Aralarından Müslüman olanlara hitaben “Siz muhakkak kendi dininizi başka bir dine değiştirdiğiniz için helak oldunuz” demişlerdi. Kaynaklarda aktarılan bu nüzûl sebebi üzerine Âl-i İmrân 3/110,¹⁰⁴ Âl-i İmrân 3/111¹⁰⁵ ve Âl-i İmrân 3/113. âyetin¹⁰⁶ inmiş olduğu yönünde farklı bilgiler yer almaktadır. Bir diğer el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehÛ ani'l-münker âyeti olan 114. âyetin de nüzûl sebebi hakkında benzer şekilde daha önce Yahudi olup İslâm'la şereflenen kişilerle ilgili olarak indiği söylenmektedir.¹⁰⁷ Bu bilgiler ışığında Yahudilerin kendi aralarından Müslüman olan kişilere karşı başlattıkları bu karalama kampanyası ve alaycı tutum üzerine birkaç âyetin birlikte indiği anlaşılmaktadır. Âyetlerin nüzûl zamanı ile ilgili belirli bir işaret bulunmama ile birlikte Yahudilerin bu fitneci tavrının erken dönemden itibaren başladığı bilinmektedir. Önceki âyetlerle benzer yönlerini göz önünde bulundurduğumuzda aynı dönemlerde bir tarihlen-dirme yaparak Âl-i İmrân Sûresi 110. âyetin kronolojisini hicretin ilk yılları olarak belirlemek mümkündür. Bu âyet grubuna 114. âyeti de dahil eden rivayetler bulursa da farklı nüzûl sebeplerine işaret eden bilgiler de kaynaklarda yer almaktadır.

¹⁰² Muhammed Hüseyin Heykel, *Hazreti Muhammed Mustafa*, çev. Ömer Rıza Doğrul (İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi, 1948), 232-233; Muhammed Ebû Zehrâ, *Hâtemü'n-nebiyyîn*, (Dohâ: 1400), 787-788.

¹⁰³ Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 4/35; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 2/296; Çetiner, *Esbâb-ı Nüzûl*, 1/161.

¹⁰⁴ Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 1/118.

¹⁰⁵ Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 1/118; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kurân*, 4/112.

¹⁰⁶ Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 4/52-53; Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 1/118; Kâdî, *Esbâb-ı nüzûl*, 96.

¹⁰⁷ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 4/58.

4.3. Âl-i İmrân Sûresi 114. Âyet

Sûre içinde el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehÿy ani'l-münker âyetlerinin üçüncüsü olan 114. âyetin genel akışından ve üslubundan, ayrıca manada bütünlüğü sağlaması açısından önceki âyetin devamı olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁸ Esbâb-ı nüzûl kaynaklarında rivayetler bir araya getirildiğinde Âl-i İmrân Sûresi 113-115. âyetlerin nüzûl sebepleri hakkında dört farklı rivayet bulunmaktadır. Bunlardan ilki daha önce 110. âyet çerçevesinde kaydedilen rivayetlerle benzer bilgiler içermektedir.¹⁰⁹ İkinci nüzûl sebebi olarak Atâ'dan nakledilen rivayete göre âyetler Hz. İsa'nın dini üzere iken Hz. Muhammed'i tasdik eden 40 Necranlı, 32 Habeşli ve 3 ya da bir rivayete göre 8 Rum hakkında nazil olmuştur.¹¹⁰ Bu kişilerin aynı sûrenin 199. âyetinin de inmesine sebep olduğu söylenmektedir. Bu rivayette Ehl-i kitap kapsamında İslâm dinini seçenlerin Yahudiler değil Hristiyanlar olduğu görülmektedir. Diğer rivayet, Resûlullah'ın Medine'ye gelmesinden önce Ensar arasında Es'ad b. Zûrâre, Berâ b. Ma'rur, Muhammed b. Mesleme ve Ebû Kays b. Sırme b. Enes gibi muvahhidler bulunduğu, cünüblükten guslettikleri ve bildikleri kadarıyla haniflikle amel ettikleri, Hz. Peygamber Medine'ye gelince hemen iman ettikleri ve âyetin bu kişiler hakkında nazil olduğu bilgisini vermektedir.¹¹¹ Rivayetler değerlendirildiğinde ashâbın, bu âyetleri farklı inanç mensuplarından İslâm dinine girenler hakkında inen âyetler olarak kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Bununla birlikte rivayetler bu farklı inanç mensuplarının Yahudiler olduğu ve Yahudiler arasından Müslüman olanlar hakkında indiği yönünde ağırlık kazanmaktadır.

Âl-i İmrân Sûresi 114. âyetin nüzûl sebebi kapsamında kaynaklarda bazı rivayetler yer almaktadır. Hz. Peygamber'in hanımlarından birinin yanında gecenin üçte biri geçinceye kadar oyalanarak yatsı namazını kaldırmak için Mescid-i Nebevî'ye inmediği, Hz. Ömer'in "namaz" diye seslenmesi üzerine mescide indiği¹¹² ve ashâbının mescitte yatsı namazı için beklediklerini görünce¹¹³ onları müjdeleyerek "*Sizin dışınızda bu dinlere*

¹⁰⁸ Elmalılı, *Hak Dini*, 2/1160.

¹⁰⁹ Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 84-85.

¹¹⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 8/187; 9/154; Çetiner, *Esbâb-ı Nüzûl*, 1/162.

¹¹¹ Elmalılı, *Hak Dini*, 1160; Çetiner, *Esbâb-ı Nüzûl*, 1/162.

¹¹² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6/199; Çetiner, *Esbâb-ı Nüzûl*, 1/162.

¹¹³ Enes'den rivayet edildiğine göre sahâbiler Hz. Peygamber'in mescide gelmesini beklediler. Gece yarısına yakın bir zamanda onların yanına geldi ve yatsı namazını kaldırdı. Namazdan sonra bir konuşma yaptı ve şöyle buyurdu: "*Dikkatinizi çekirim! İnsanlar namazlarını kılıp ardından uyudular. Sizler ise namazı beklediğiniz sürece namaz sevabı kazandınız.*" Buhârî, "Mevâkî", 25; Muaz b. Cebel'den rivayet edildiğine göre, "(Bir gece) Resûlullah'ı yatsı namazı için uzun müddet bekledik, ama o gecikti. O kadar ki, bazıları (hâne-i saâdetinden) çıkmayacağı zannına düştü. İçimizden "namazı evinde kılmıştır" diyen bile oldu. İşte biz bu hal üzere iken Resûlullah çıktı ve kendisine önceden söyledikleri sözleri tekrar ettiler. Bunun üzerine; "*Geceye bu namazla girin. (Bilin ki) siz bu namaz sayesinde diğer ümmetlere üstün kıldınız. Bunu sizden önceki ümmetlerden hiçbiri kılmadı*" buyurdu. Ebû Dâvud, "*Salât*", 7; Buhârî, "Mevâkî", 22; Müslim, "Mesâcid", 224.

mensup olanlardan hiç kimse bu saatte Allah'ı zikretmiyor.” buyurduğu ve bunun üzerine “leysû sevâun...”¹¹⁴ âyetinden “*Onlar ne hayır işlerlerse elbette ondan mahrum bırakılmayacaklardır. Allah takvaya erenleri en iyi bilendir*” kısmına¹¹⁵ kadar olan âyetlerin nazil olduğu nakledilmiştir.¹¹⁶ 113-115. âyetlerin nüzûl sebebi ile ilgili olarak aynı hadise hakkında Abdullah b. Mesûd'un “Resûlullah bir gece yanında ailesinden ve hanımlarından bazıları olduğu halde içerde kaldı ve akşam namazına gecikti hatta gecenin üçte biri geçti. Sonra mescide çıktı insanlar namaz için bekliyorlardı. Yanımıza geldiğinde kimimiz namaz kılıyor kimimiz yatıyordu. Allah Resûlü bizi müjdeleyerek ‘Sizin dışınızda diğer dinlerin müntesiplerinden kimse bu saatte Allah'ı anmaz.’ buyurdu. Sonra ‘leysu sevâun’ âyetinden “vallahu alîmun bil muttegîn”e kadar nazil oldu.” dediği farklı kaynaklarda nakledilmektedir.¹¹⁷ Âl-i İmrân Sûresi 114. âyetin, 113. ve 115. âyetlerle birlikte nâzil olduğu, ancak bu âyet grubunun da bir önceki âyetin cevabı ya da izahı mahiyetinde indiği görülmektedir. “leysû sevâun” ifadesi 112. âyette kınanan Ehl-i kitabı istisna etmekte ve sıfatlarını saymaktadır. Dolayısıyla bu âyetlerin de önceki âyet grubu ile bir arada değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu açıdan tüm bu âyetlerin Yahudilerin Müslümanlar üzerinde alay, dedikodu, fitne ve Hz. Peygamber'in risaleti konusunda şüphe oluşturma maksadı ile ortaya attıkları polemiklerle çevrili bir gündemde indiği söylenebilir.

Âl-i İmrân Sûresi 104, 110 ve 114. âyetlerin nüzûl zamanları ve nüzûl sebepleri ile ilgili tüm rivayetler değerlendirildiğinde söz konusu âyetlerin Medine döneminin ilk yıllarında, Bedir Savaşının öncesinde başlayan ve sonrasında artan fitne faaliyetlerinin ardından indiği anlaşılmaktadır. Bedir Savaşı sonrası Müslümanların kazandığı zaferle umutları sönen ve Müslümanların birlik ve beraberliklerini bozmak isteyen Yahudiler sebebiyle yaşanan olaylar üzerine inen pek çok âyetin, sûre içerisinde yer aldığı görülmektedir. Âl-i İmrân Sûresinde bulunan el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyü ani'l-münker âyetlerinin kronolojik olarak ait olduğu yer ve zaman, hicret sonrası Medine'dir. Âyetlerin nüzûlü ile bağlantılı olaylar, Yahudilerin hem Evs ve Hazrec kabilelerine, hem de Yahudilerden İslâm'ı seçenlere yönelik fitne çabaları ile ilgili olarak rivayetlere yansımaktadır.

5. Tevbe Sûresinde Yer Alan el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyü ani'l-Münker Âyetleri

Tevbe Sûresinde el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyü ani'l-münker ifadesi-

¹¹⁴ Âl-i İmrân 3/113.

¹¹⁵ Âl-i İmrân 3/115.

¹¹⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/396; Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 4/36; Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 85; Çetiner, *Esbâb-ı Nüzûl*, 1/162.

¹¹⁷ Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 4/55; Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 119-120; Kâdî, *Esbâb-ı nüzûl*, 96.

nin yer aldığı 67, 71 ve 112. âyetler olmak üzere üç âyet bulunmaktadır. Sûrenin tamamının Medine’de nazil olduğu hususunda ittifak bulunmaktadır.¹¹⁸ Tevbe Sûresinin 67. ve 71. âyetlerini de içeren 38-72. âyetlerin yer aldığı bölümün, Tebük Seferi için hazırlıkların yapıldığı hicrî 9. senenin Recep ayında ya da biraz öncesinde nazil olduğu söylenmektedir. Bu bölümde müminler aktif olarak cihada katılmaya teşvik edilmekte; mal-mülk kaygısı ve diğer sebeplerle sefere çıkma konusunda tereddüt gösterenler eleştirilmektedir. Kötü davranışlarından dolayı münafıkların uyarıldığı ve Tebük’e düzenlenen seferde Hz. Peygamber’e eşlik etmeyenlerin durumunun ele alındığı 73-129. âyetlerden oluşan bölüm ise Tebük Seferi dönüşüne rastlamaktadır.¹¹⁹ Sûrede bir diğer el-emru bi’l-ma’rûf ve’n-nehÿü ani’l-münker âyeti olan Tevbe Sûresi 112. âyet, bu âyet grubu içinde bulunmaktadır.

5.1. Tevbe Sûresi 67 ve 71. Âyetler

Tevbe Sûresinde el-emru bi’l-ma’rûf ve’n-nehÿü ani’l-münker ifadesinin yer aldığı 71. ve 112. âyetler ile münafıklarla ilgili olan 67. âyetin iniş sebepleri hakkında esbâb-ı nüzûl kaynaklarında doğrudan bir bilgi yer almamaktadır. Ancak âyetleri siyak ve sibakı ile birlikte değerlendirerek sebep-i nüzûl bilgilerine ulaşmak mümkün olmaktadır. Bu kapsamda ulaşılan Tebük Seferi çerçevesinde rivayetler, âyetlerin nüzûl atmosferini aktarmaktadır.

Elmalılı, Tevbe Sûresinin tefsirinde 64. âyette geçen “*De ki; eğlenin bakalım!*” ifadesi ile bağlantılı olarak Tebük Seferi sırasında yaşanan bir olayı aktarmakta bu olayın akabinde de 71. ve 72. âyetlerin indiğini söylemektedir.¹²⁰ Hz. Peygamber Tebük Seferine çıktığı sırada ordu hareket halinde iken tatsız bir durum yaşanmıştır. Münafıklardan bir süvari bölüğü önden gitmekte ve kendi aralarında Hz. Peygamber ile alay ederek gülüşmektedirler. Durumdan haberdar olan Hz. Peygamber öndeki bölüğün durdurulmasını istemiş ve yanlarına gelerek ne konuştuklarını sormuştur. Münafıklar kendilerini savunmuş ve seferi kolaylaştırmak için eğlenceye daldıkları savunmasını yapmışlardı. Tevbe Sûresi 64. âyetle bağlantılı olarak nakledilen bu olayın akabinde 71. ve 72. âyetlerin nazil olduğu ve Tev-

¹¹⁸ Taberî, *Câmîü'l-beyân*, 10/42; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 10/42; Muhammed Ali Sâbunî, *Safvetüt-tefâsir* (Beyrût: Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1981), 1/518; Çetiner, *Esbâb-ı Nüzûl*, 1/436. (Theodor Nöldeke ve John Medows Rodwell, Medine’de nazil olan sûreler sıralamasında Tevbe Sûresini 113. sırada ve Maide Sûresi ile birlikte son nazil olan sûre olarak yer vermiştir. Batılı araştırmacıların tamamı sûrelerin kronolojik sıralaması tablosunda Tevbe Sûresine istisnasız Medenî Sûreler sıralamasında yer vermektedirler. Gustav Weil ve Regis Blachere de Tevbe Sûresini 115. sûre olarak konumlandırmıştır. Bk. Gözeler, *Kur'ân Âyetlerinin Tarihlendirilmesi*, 293-296.)

¹¹⁹ Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'ân*, 2/192.

¹²⁰ Elmalılı, *Hak Dini*, 4/271.

be Sûresi 64. âyet ile 71 ve 72. âyetlerin aynı bağlamda indiği anlaşılmaktadır.

Yine Tebük Seferinde nazil olduğu rivayet edilen Tevbe Sûresi 65-66. âyetlerin sebab-i nüzûlü olarak zikredilen ve münafıkların fitnelerinden bahseden bir rivayet, Zeyd b. Eslem ve Muhammed b. Vehb tarafından aktarılmıştır.¹²¹ Aynı hadiseyi Ebû Salih de İbn Abbas'tan rivayetle söz konusu kişilerin isimlerini de zikrederek aktarmaktadır. Hz. Peygamber Tebük'ten dönüş yolunda iken Ced b. Kays, Vedî'a b. Hizâm ve Cühey b. Humeyr, Hz. Peygamber'in önünde yürümekte, aralarında konuşmakta ve söylediklerine gülüşmektedirler. Hz. Peygamber, Ammâr b. Yâsir'e onların yanına giderek neden güldüklerini sormalarını emretmiştir. Cühey hiç bir şey söylemediği konusunda yemin etmiş ve sadece diğerlerinin söylediklerine şaşarak güldüğünü söylemiştir. Genel olarak Tebük Seferi ile ilgili rivayetler, özellikle Ammâr ve Huzeyfe'nin isimleri hususunda bir karışıklık olduğu ihtimalini düşündürmektedir.

Münafıkların alaycı tutumları ile ilgili olarak Ebû Sâlih'in rivayetinde Tevbe Sûresi 66. âyetin "*Mazeret beyan etmeyin. Gerçekten siz, imanınızdan sonra kafirler oldunuz.*" bölümü ile Cedd b. Kays ve Vedî'a; "*İçinizden bir topluluğu affetsek bile*" bölümü ile Cühey; "*Mücrimler oldukları için bir topluluğa azab ederiz.*" bölümü ile yine Cedd ve Vedîa'nın kastedildiği aktarılmaktadır.¹²² Çıkan bu zorlu seferde Hz. Peygamber ile alay eden kişilerden birinin Seleme oğulları ile antlaşmalı olan Mahşî b. Humeyr el-Eşcai olduğu ve bu kişinin asıl adının Cuhey b. Humeyr olduğu nakledilmiştir.¹²³ Tebük Seferi ile ilgili bu kapsamda aktarılan rivayetlerde münafıkların alaycı sözleri üzerine nazil olan âyet Tevbe Sûresi 66. âyettir.

Nakledilen bilgilerle karşılaştırıldığında farklılık taşıyan bir rivayette Katâde, Tebük Seferi sırasında birisi Cüheyne, diğeri de Gıfâr'dan iki kişinin kavgasından bahsetmektedir. Bu kavga Medine döneminde yaşanan toplumsal risklerin sadece Evs ve Hazrec arasında değil Ensar ve Muhacir arasında da söz konusu olduğuna dikkat çekmesi bakımından önemlidir. Bu kavgada Mekkeli Gıfâr kabilesinden olan bir kişinin, Medinelî Cüheyne kabilesinden bir kişiye galip gelmesi üzerine ve Cuheyneliler de Ensarın anlaşmalı dostları olduklarından dolayı Abdullah b. Ubeyy: "Ey Evs oğulları! Kardeşinize yardıma koşun. Vallahi bizim ve Muhammed'in misali aynen köpeğini semirt seni ısırısın diyen adamın sözü gibidir. Vallahi, eğer

¹²¹ Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 174.

¹²² İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 3/464; Çetiner, *Esbâb-ı Nüzûl*, 1/459.

¹²³ Mukâtil, *Tefsîr-u Mukâtil*, 2/157. Ayrıca rivayette Tevbe 9/66. âyette "*içinizden bir topluluğu affetsek bile*" ifadeleriyle işaret olunan Cühey b. Humeyr'in daha sonra tevbe ettiği, Hz. Peygamber'den ismini (bir rivayette kendisinin ve babasının ismini) değiştirmesini istediği ve Abdullah b. Abdurrahman adını aldığı kaydedilmektedir. Bu kişi Allah yolunda cihad ederken şehid olarak ölmeyi temenni etmiş ve Yemâme Savaşında şehid olmuştur. Bk. İbnu'l-Esîr, *Üsdu'l-gâbe*, 5/126; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 10/131; Çetiner, *Esbâb-ı Nüzûl*, 1/459.

Medine'ye dönecek olursak içimizden daha aziz ve güçlü olan daha zelil olanı oradan çıkaracaktır” şeklinde sözler sarfetmiş ve bu sözleri duyan bir kişi gelip Hz. Peygamber’e durumu haber vermiştir. Bunun üzerine Allah Resûlü Abdullah b. Ubeyy’i yanına çağırarak durumu kendisine sormuştur. İbn Ubeyy böyle bir şey söylemediğine dair yemin etmeye başlamış ve bu olay üzerine Tevbe Sûresi 74. âyet inmiştir.¹²⁴ Mukâtil de tefsirinde konuyla alakalı olarak verdiği on iki kişilik münafıklar listesinin başında Abdullah b. Ubeyy ismini verir.¹²⁵ İbn Ömer’den gelen rivayette de bu çirkin sözleri söyleyen münafığın Abdullah b. Ubeyy olduğu belirtilir. Rivayette İbn Ubeyy’in Hz. Peygamber’in önünde yürüdüğü, ayağının taşlara takıldığı ve Ey Allah’ın Elçisi bizler konuşmaya dalmış eğleniyorduk dediği anlatılmakta, daha sonra Resûlullah’ın “*Allah’la, Resûlü ile ve âyetleriyle mi eğleniyordunuz?*” diye sorduğu¹²⁶ ayrıntılarına yer verilir. Ancak bu rivayetlerde de bir karışıklık olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁷ Bu durumda söz konusu âyet başka bir münafık hakkında muhtemelen Vedit’ a b. Sâbit ile ilgili olarak¹²⁸ inmiş olmalıdır.

Dahhâk b. Müzâhim (ö. 105/723), 74. âyet ile ilgili oldukça geniş bilgiler vermekte ve Tebük Seferine katılan münafıkların “Bu adam da Şam’ın kalelerini ve saraylarını fethedeceğini sanıyor, heyhat ki heyhat!” demeleri üzerine 74. âyetin nazil olduğunu söylemektedir. Tebük Seferinde münafıklar baş başa kaldıklarında aralarında Hz. Peygamber ve ashâbı hakkında hakaret dolu sözler sarf etmekte ve İslâm’a saldırmaktadır. Dahhâk’ın rivayetinde Huzeyfe’nin, münafıkların bu tutumlarını Hz. Peygamber’e naklettiği ve Allah Resûlü’nün münafıkları çağırıp bu sözlerin mahiyetinin ne olduğunu sorduğu yer almaktadır. Katâde de (ö. 117/735) rivayetinde Dahhâk’ın naklettiklerine benzer bilgilerle, münafıkların bahsedilen sözlerin hiçbirini söylemediklerine dair yemin ettiklerini ve Allah’ın onların yalan-

¹²⁴ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 10/128; Vâhidî, *Esbâbü’n-nüzûl*, 175; Çetiner, *Esbâbü’l-Nüzûl*, 1/460.

¹²⁵ Mukâtil, *Tefsîr-u Mukâtil*, 2/163.

¹²⁶ Vâhidî, *Esbâbü’n-nüzûl*, 174-175; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-azim*, 4/112.

¹²⁷ Siyer ve tefsir kaynaklarında meşhur olan Cuheyneî-Gıfârî kavgası, Abdullah b. Ubeyy b. Selûl’un meseleye karışması ve Medine’ye dönünce aziz olan zelil olanı oradan çıkaracaktır sözünü söylediği olay, hicretin beşinci senesinde Mustalikoğulları gazvesinde meydana gelmiş ve Münafikûn Sûresi bu sebeple nazil olmuştur. Katâde rivayetinde ya Mustalikoğulları Gazvesi yerine yanlışlıkla Tebük Gazvesi denilmiştir ya da benzer bir kavgada başka bir münafığın meseleye karışarak benzer bir söz sarfetmesi olayı Tebük Gazvesi yolunda da gerçekleşmiştir. Bu sözleri söyleyen kişinin Tebük Seferine katılmadığı için Abdullah b. Ubeyy olması ihtimal dışındadır. Tebük Seferine çıktığında Abdullah b. Ubeyy “Muhammed Rumlarla savaşmayı oyuncak sanıyor. Ben onun ve arkadaşlarının iplere bağlandığını görür gibiyim” diyerek yaklaşık 80 kişilik asker grubuyla Medine’ye geri dönmüştür. Vâkidî, *el-Megâzî* (Beyrût: Dâru’l-Alemî, 1989), 1/995; İsmail Yiğit, “Tebük Gazvesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/228-230.

¹²⁸ Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kurân*, 8/125.

larını ortaya çıkarmak için bu âyeti indirdiğini aktarmıştır.¹²⁹

Hişâm b. Urve'nin babasından rivayetine göre Tevbe Süresi 74. âyeti¹³⁰ Culâs b. Suveyd b. Samit hakkında nazil olmuştur. Karısının Mus'ab adındaki oğluyla birlikte Kuba'dan dönerlerken Culâs, "Muhammed'in getirdiği hak ise biz şu üzerinde olduğum eşekten daha kötüyüz" şeklinde bir cümle sarfetmiştir. Mus'ab bu söze öfkelenmiş ve gidip Hz. Peygamber'e haber vermiştir. Allah Resûlü, Culâs'ı çağırarak ona bu sözleri gerçekten söyleyip söylemediğini sormuş ve Culâs öyle bir şey söylemediğine dair yemin etmiştir.¹³¹ Musâb, bu çirkin sözleri söyleyen Culâs hakkında 74. âyetin indiğini söylemektedir.¹³² Bir başka rivayette Culâs b. Suveyd'in Tebük'te "Eğer Muhammed'in Medine'de bıraktığımız dostlarımız efendilerimiz ve ileri gelenlerimize dair söyledikleri doğru ise biz eşeklerden betemiz" dediği rivayetlerde yer almaktadır. O mecliste bulunan Âmir b. Kays el-Ensârî de Culâs'a "Evet vallahi elbette Muhammed doğru ve sen eşekten betersin" diye karşılık vermiş ve bu durumdan Hz. Peygamber haberdar olmuştur. Culâs, o sözleri söylemediğine dair yemin etmiş ve bu sebeple 74. âyet inmiştir.¹³³

İbn Ebî Hâtim'in, Enes b. Mâlik'ten aktardığı rivayette benzer bir olay da 74. âyetin nüzül sebebi olarak verilmektedir. Rivayete göre Zeyd b. Erkâm münafıklardan bir adamın Hz. Peygamber hutbe okurken "Eğer bu hak ise biz eşeklerden daha kötüyüz" dediğini duymuş ve bunu Hz. Peygamber'e iletmıştır. Münafiğin söylediği sözü inkar etmesi üzerine Tevbe Süresi 74. âyet inmiştir.¹³⁴ Bu olayın devamını Mukâtil tefsirinde anlatmaktadır. Âmir b. Kays ile Culâs b. Suveyd'in arasında geçen konuşmaları Ensar'dan Âsım b. Adî'nin Hz. Peygamber'e aktarması üzerine her ikisi de çağrılmıştır. Culâs'ın bu sözleri söylemediğine dair yemin etmesi üzerine Âmir b. Kays, "Andolsun ki bu sözleri hatta daha fazlasını söyledi" deyince Hz. Peygamber, Âmir'e ne söylediklerini tekrar sorduğunda "Onlar seni öldürmeyi irade ettiler" cevabını vermiştir.¹³⁵ Bu cevap, söz konusu konu-

¹²⁹ Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 174-175.

¹³⁰ "Bir şey söylemediklerine dair Allah'a yemin ediyorlar. Halbuki onlar o küfür sözünü söylemişler ve Müslüman olduktan sonra kafir olmuşlardır."

¹³¹ Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 10/127-128.

¹³² İbn İshak, Culâs b. Suveyd'in karısının oğlunun adını Umeyr b. Said olarak vermektedir. Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 10/128. İbnu'l Esîr, Umeyr b. Said isminin hatalı olduğunu, doğrusunun Umeyr b. Sa'd olduğunu ve Umeyr'in Amr b. Avf oğullarından Culâs b. Suveyd'in karısının oğlu olarak kaydedip bu hadiseyi aynen anlattıktan sonra Culâs'ın tevbe ettiğini, hem de tevbesinde samimi olduğunu ve Hz. Peygamber'in onun tevbesini kabul buyurduğunu zikretmekte, fakat aynı hadiseyi Mus'ab b. Ümmü'l-Culâs'ın hal tercemesinde Mus'ab için anlatmaktadır. Bk. İbnu'l-Esîr, *Üsdu'l-gâbe*, 4/292, 294; 5/180.

¹³³ Elmalılı, *Hak Dini*, 4/275.

¹³⁴ Süyûtî, *Lübâbü'n-nükûl fi esbâbi'n-nüzûl*, çev. Abdülcelil Alpkıray (İstanbul: 2015), 1/195-196.

¹³⁵ Mukâtil, *Tefsîr-u Mukâtil*, 2/162.

maların sadece alay içeren sözler olmadığını, gizli bir suikast planının içinde yer aldıklarını göstermektedir. Culâs ve arkadaşlarının bu sözleri reddetmesi üzerine her ikisi de minberin yanında ayakta durarak doğru söylediklerine dair yemin etmişlerdir. Ardından Âmir ellerini kaldırarak “Allah’ım kuluna ve Nebi’ne yalancıların yalanını doğru söyleyenlerin doğruluğunu bildiren buyruklarını indir” diye dua etmiş, Allah Resûlü de amin demiştir. Bu olay üzerine “söylemediklerine dair Allah adına yemin ederler” yani Tevbe Sûresi 74. âyet inmiştir.¹³⁶ Mukâtil’in izahında Culâs b. Suveyd hakkında bir başka rivayet vardır ki 61. âyetin nüzûl sebebi olarak aktarılmıştır. Buna göre Culâs b. Suveyd, Şemmas b. Kays, Maş b. Humeyr, Simâk b. Yezid, Ubeyd b. el-Hâris, Rifâa b. Zeyd ve Rifâa b. Abdu’l-Munzir bir aradayken yakışsız sözler söylemişlerdir. İçlerinden biri “Yapmayın bu sözlerin Muhammed’e ulaşacağından korkuyorum” demesi üzerine Culâs “Dilediğimizi söyleriz. Muhammed sadece söylenen her şeyi dinleyen bir kulaktır. Biz de ona gider söyleyeceğimizi söyleriz” demiştir. Bunun üzerine “Onlardan (münafıklardan) peygamberi inciten ve “O her söylenene kulak veriyor” diyenler var. De ki: O, sizin için hayırlı olana kulak veriyor; Allah’a inanıp müminlere güveniyor. O içinizden iman edenler için bir rahmettir. Allah Resûlünü incitenler için elem verici bir azap vardır.”¹³⁷ âyeti nazil olmuştur.¹³⁸ Bu rivayet, Hz. Peygamber ile alay edenlerin kimlikleri ve aralarında neler konuştukları hakkında diğer rivayetlerden farklı ve detaylı bilgiler vermektedir.

Hz. Peygamber hakkında alaycı ve çirkin söyleyen kişiler ile olayı Hz. Peygambere ulaştıran kişilerin isimleri farklılık arz etse de yaşanan bu olayların Tebük Seferi esnasında gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Olayın meydana geldiği yer ve zaman konusunda rivayetlerin genel görünümünden nifak faaliyetlerinin sefer öncesi ve sefer dönüşü olmak üzere Tebük Seferinde yoğunluk kazandığı anlaşılmaktadır. Rivayetlerde bazen verilen farklı bilgiler sebebiyle¹³⁹ ve Hz. Peygamber’in hutbe okuduğu esnada meydana gelen bir fitneden bahsedilmesinden dolayı olayın Medine’de yaşandığı izlenimi oluşmaktadır. Bilindiği üzere Hz. Peygamber Tebük Seferinde 2 ay kalmış ve konaklama yerlerinde on beş adet açık namazgâh yapılmıştır.¹⁴⁰ Dolayısıyla bu rivayetler arasında yeri ve zamanı belli olmayan ama benzer tartışmaları anlatan rivayetler Tebük Seferi sırasında yaşanan olaylara işaret etmektedir.

¹³⁶ Mukâtil, *Tefsîr-u Mukâtil*, 2/163.

¹³⁷ et-Tevbe 9/61.

¹³⁸ Mukâtil, *Tefsîr-u Mukâtil*, 2/155.

¹³⁹ Muhtemelen Tebük Seferi sırasında Hz. Peygamber’in bir ağacın altında oturduğunu, az sonra şeytanın gözleri ile bakan bir adamın geleceğini haber verdiğini, mavi gözlü birisinin çıkageldiğini ve Hz. Peygamber’in o adamı çağırarak “*Sen ve arkadaşların bana neden kötü sözler söylüyorsunuz?*” diye sorduğunu aktaran rivayet için bk. Süyûtî, *Lübâbü’n-nükûl*, 1/196.

¹⁴⁰ Vâkidî, *el-Megâzî*, 3/999.

Tevbe Süresi 74. âyette yer alan “*Ulaşamayacakları bir işe kalkıştılar.*” ifadesi hakkında da kaynaklarda nüzûl sebebi rivayetleri bulunmaktadır. Dahhâk’ın anlatımına göre Tebük’ten Medine’ye dönüşte bir grup münafık Hz. Peygamber’i öldürmeyi planlamış ve planlarını gerçekleştirmek için fırsat kollamaya başlamışlardır. Bir gece karanlıkta zorlu bir geçidin bulunduğu tepede, planlarını uygulayabileceklerini düşünerek geçitten geçtiği esnada Hz. Peygamber’i sıkıştırıp binitinden vadiye düşürmeye karar vermişlerdir. Bu niyetle bir kısmı önden giderken bir kısmı da Hz. Peygamber’in gerisinde kalmıştır. O gece Resûlullah’ın devesinin yularını çeken Ammâr b. Yasir, arkadan sevkeden de Huzeyfe b. el-Yemân’dır. Huzeyfe birden develerin tırnaklarının sesini ve silah şakırtısını¹⁴¹ duyarak geriye dönünce bu kişilerle karşılaşmıştır. Kötü niyetli olduklarını anlayarak “*Uzaklaşın ey Allah düşmanları!*” diyerek bağırması ve onlar da böylelikle isteklerine ulaşmamışlardır. Allah Resûlü yola devam etmiş, konaklayacakları yere vardıklarında “*Ulaşamayacakları bir işe kalkıştılar.*” âyeti nazil olmuştur.¹⁴²

İbn Kesir’in (ö. 774/1373) tefsirinde bu olay Huzeyfe b. el-Yemân’ın ağzından anlatılmakta ve Hz. Peygamber’e suikast hazırlayan münafıkların sayısı on iki olarak verilmektedir. Bu kişilerin tanınmamak için yüzlerine peçe taktıkları, buna rağmen Hz. Peygamber’in ve Huzeyfe’nin onların kimliklerini bildikleri aktarılmaktadır.¹⁴³ Olay, Ahmed b. Hanbel’in (ö. 241/855) *Müsned*’inde ise Ebû’t-Tufeyl’den nakledilmekte ve Allah Resûlü’nün Tebük Seferinden dönerken bir münâdiye emrettiği, o kişinin de “*Allah Resûlü yamaç yolunu (geçidi) tutmuştur, kimse o yolu tutmasın*” diye nida ettiği ve Huzeyfe, Resûlullah’ın binitini geminden tutup çekmekteyken ve Ammâr da geriden sürüyorken birden binitleri üzerinde yüzleri peçeli bir grubun Resûlullah’ın binitini sürmekte olan Ammâr’ın üzerine çullandığı söylenmektedir. Allah Resûlü, Huzeyfe’ye durmasını emredip binitinden inmiş, “*Ey Ammâr, o topluluğu tanıdın mı?*” diye sormuş ve Ammâr binitleri tanıdığını fakat grubun peçeli olduğunu söylemiştir. Hz. Peygamber “*Allah Resûlü’nün binitini ürkütüp onu geçitten aşağı atmak istediler*” buyurmuş ve 74. âyet bu olay üzerine inmiştir.¹⁴⁴

Tebük dönüşü münafıkların Hz. Peygamber’e yönelik bu suikast girişimi, Taberânî (ö. 360/971)’de çok daha ayrıntılı bir şekilde ve suikastçıların isimleri de verilerek nakledilmektedir. Hadise, Şa’bî’den rivayetle anlatılmaktadır: “*Biz “Huzeyfe, Ebû Bekir’in ve Ömer’in sahip olmadığı bilgiyi yani münafıkların kimler olduğu bilgisini nasıl elde etti diye konuşuyorduk. Sıla b. Züfer dedi ki; Vallahi, biz de bunu Huzeyfe’ye sorduk da şöyle*

¹⁴¹ Elmalılı, *Hak Dini*, 4/275.

¹⁴² Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 175.

¹⁴³ İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 6/121.

¹⁴⁴ Hz. Peygambere suikast girişimi üzerine nazil olan âyetin Tevbe Süresinin 74. âyeti değil, 48. âyeti olduğu söylenmiştir. Bk. Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kurân*, 8/100-101.

anlattı: “Bir yolculukta Allah Resûlü ile gece birlikte yürüyorduk. Gece karardığında da biz yürümeye devam ettik. Allah Resûlü bir ara biniti üzerinde uyukladı. O esnada bir grup insanın “Şimdi onu binitinden itelesek de düşse boynu kırılrsa biz de ondan kurtulsak” diye aralarında fısıldaştıklarını duydum. Bu sebeple önlerine geçtim. Onlarla Allah Resûlünün arasında yürümeye ve Kur’ân-ı Kerîm’den bir sûre okumaya başladım. Bunun üzerine Allah Resûlü uyandı ve Kur’ân okuyanın kim olduğunu sordu. Ben Huzeyfe’yim diyerek kendimi tanıttım. “Şunlar kim?” diye buyurdu. Ben de filan filan kimselerdir dedim ve isimlerini saydım. “Ne söylediklerini duydun mu?” diye sordu, ben de evet, onun için seninle onların arasında yürüdüm dedim. Allah Resûlü “Bunlar falan falandır ve bunlar münafıklardır. Sakın kimseye haber verme”¹⁴⁵ buyurdu” demiştir.

Bu olayın Medine’ye döndükten sonra da uzun süre gündemde kaldığı kaynaklara yansıyan rivayetlerden anlaşılmaktadır. Bir gün Ammâr, Allah Resûlü’nün ashâbından bir adamla kavga etmiş ve ona “Allah için söyle Akabe ashâbı kaç kişiydiler biliyor musun?” demiştir. Adam on dört kişi olduklarını söyleyince Ammâr “Şayet sen de onlardan isen on beş kişiydiler. Allah Resûlü onlardan Allah’a yemin olsun ki biz, Resûlullah’ın münâdisini duymadık ve o topluluğun ne istediğini de bilmiyorduk diyen üçünü mazur gördü” diye karşılık vermiştir. Ammâr bu olayın ardından “Ben şahadet ederim ki kalan on iki kişi dünya hayatında da şahitlerin dikileceği günde de Allah’a ve Resûlü’ne düşmandırlar” demiştir.¹⁴⁶ Ammâr’ın kiminle ve hangi sebeple kavga ettiğini ise Taberânî’de geçen rivayetten öğrenmekteyiz. Abdurrahman b. Câbir’den rivayet edildiğine göre, Ammâr b. Yasir ile Vedîa b. Sabit arasında geçen bir tartışmada Vedîa, Ammâr’a “Sen hala Huzeyfe b. el-Muğira’nın kölesisin, henüz seni azad bile etmedi” diye hakaret etmişti. Buna karşılık Ammâr da ona: “Akabe ashâbı kaç kişiydi?” diye sorduğunda Vedîa Allah bilir diyerek sessiz kalmıştır. Orada bulunanlar cevap vermesi için sıkıştırınca Vedîa, onların on dört kişi olduğundan bahsedildiğini duydum diye cevap vermiştir. Asıl niyeti Vedîa’ya o gün kendisinin de onların arasında olduğunu itiraf ettirmek olan Ammâr, “Sen de onların içindeysen demek ki on beş kişiydiler.” demiştir. Vedîa “Ey Ebü’l-Yakzân yavaş ol, Allah aşkına beni rezil etme” diye yalvarması üzerine Ammâr “Vallahi ben, kimsenin adını söylemedim ve asla da söylemeyeceğim. Fakat ben şahadet ederim ki bu onbeş kişiden onikisi bu dünya hayatında da şahitlerin dikileceği günde de Allah ve Resûlüne düşmandırlar, onlarla savaş halindedirler.” karşılığını vermiştir.¹⁴⁷ Bu rivayette suikast girişiminde bulunanlardan üçünün af-

¹⁴⁵ Ebü’l-Kâsım Süleymân et-Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebir* (Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1994), 3/182-183, hadis no: 3014; Çetiner, *Esbâb-ı Nüzûl*, 1/464.

¹⁴⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/453-454.

¹⁴⁷ Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebir*, 3/183.

fedildiği anlaşılmaktadır. Ancak Müslim'in Sahih'inde ise Ved'ia ile tartışan kişinin Ammâr değil Huzeyfe olduğu nakledilmektedir.¹⁴⁸

Akabe ashâbı olarak anılan ve Hz. Peygamber Tebük Seferinden dönüşte dar ve yüksek bir geçitten yani bir akabeden geçerken onun bineğini ürküterek düşürmek üzere plan yapıp suikast girişiminde bulunan kişiler Zübeyr b. Bekkâr rivayetinde şöyle belirlenmiştir. Amr b. Avf oğullarından Muattib b. Kuşeyr b. Melîl, Vedî'a b. Sâbit b. Amr, Amr b. Avf oğullarından Cedd b. Abdullah b. Nebîl, el-Hâris b. Yezîd et-Tâî, Amr b. Avf oğullarından el-Culâs b. Suveyd b. Sâmit, -daha sonra tevbe etmiştir- Hârise oğullarından Evs b. Kayzî,¹⁴⁹ Mâlik b. Neccâr oğullarından Sa'd b. Zürâre¹⁵⁰ ve Kays b. Fehd, Hublâ oğullarından Suveyd ve Dâ'is, Kays b. Amr b. Sehl, Zeyd b. el-Lasît, Selâme b. el-Hımâm'dır demiştir. Bu son ikisi Kaynuka oğullarından olup Müslüman olduklarını izhar etmişlerdir.¹⁵¹ Ancak önceki rivayette tevbe ettiği belirtilen kişi Ved'ia olarak verilirken bu listede Culâs olarak aktarılmaktadır. Bu iki ismin diğer bir ortak yönü her ikisinin de Amr b. Avf oğullarından olmasıdır.

Tevbe Sûresi 74. âyetinde yer alan "*Halbuki öç almaya yeltenmeleri için Allah ve Resûlünün onları zenginleştirmesinden başka bir sebep de yoktur.*" ifadesi hakkında da rivayetler kaynaklarda yer almıştır. İkrime'den gelen rivayete göre (Mekkeli) Adî b. Ka'b oğullarına¹⁵² ait bir köle, Ensardan bir adamı öldürmüş ve diyetinin 12.000 dirhem olarak belirlenmesi hakkında Tevbe Sûresi 74. âyeti nazil olmuştur. Katâde'den gelen rivayete Hz. Peygamberin lehine yüklü bir diyetle hükmettiği ya da diyetini almasını sağladığı ve bu diyet ödemesini alarak zenginleşen kişinin Abdullah b. Ubeyy olduğu belirtilmiştir.¹⁵³ Ancak bu açıklama, Tebük Seferi ile ilgili olan âyeti, sefere katılmayan Abdullah b. Ubeyy ile ilişkilendirmektedir ki bu tespit de bir belirsizlik bulunmaktadır.

Hz. Peygamber'e suikast girişimi Tebük Seferinden dönerken meydana gelmiş olduğundan dolayı 74. âyet-i kerimenin Tebük dönüşü yolda nazil olduğu yönündeki bilgiler netlik kazanmaktadır. Münafıkların Tebük Seferinde ordunun psikolojik direncini zayıflatmaya ve Hz. Peygamber'e zarar vermeye yönelik tutum içinde olduğuna dair rivayetler; 61, 64, 65, 66, 71,

¹⁴⁸ Müslim, "Sıfatü'l-münâfikîn", 11.

¹⁴⁹ Evs b. Kayzî, Yahudi Şas'ın tahrirlerine kapılarak Evs ve Hazrec kabilelerini savaşın eşğine getiren ve bu nedenle hakkında Âl-i İmrân 3/100-105. âyetleri inen kişidir.

¹⁵⁰ Sa'd b. Zürâre Medine'li ilk Müslümanlardan Es'ad b. Zürâre'nin kardeşidir. Bk. İsmâil Hakkı Ünal, "Es'ad b. Zürâre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/352.

¹⁵¹ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 3/184-185, hadis no: 3016.

¹⁵² Kureyş kabilesinin Hz. Ömer'in de mensubu olduğu bir koludur. Bk. Ahmet Önkâl, "Adî b. Kâ'b", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/380.

¹⁵³ Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 10/129.

72. ve 74. âyetlerin inişine sebep olan olaylarla bağlantısını kurmaktadır. Dolayısıyla Tevbe Sûresi 69 ve 71. âyetlerin, bu âyet grubu içinde yer alması bu iki âyetin aynı bağlam içinde ve bir arada inmiş olduğunu söylememizi mümkün hale getirmektedir.

5.2. Tevbe Sûresi 112. Âyet

Tevbe Sûresi içinde yer alan el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehÿü ani'l-münker âyetlerinden olan 112. âyetin birlikte indiği 111. âyetin nüzûl sebebi hakkında Muhammed b. Ka'b el-Kurazî'den şu bilgiler aktarılmaktadır: İkinci Akabe biatı gecesi yetmiş küsur kişi olarak Ensar biat ettiklerinde, Abdullah b. Revâhâ, Hz. Peygamber'e: "Rabbim ve kendin için dilediğini şart koş" demişti. Allah Resûlü "Rabbim için O'na kulluk etmenizi ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmamanızı, kendim için de mallarınızı ve canlarınızı nelerden koruyorsanız beni de onlardan korumanızı şart koşuyorum." buyurmuştu. Onlar "Bunu yaparsak bizim için ne var?" diye sorduklarında Hz. Peygamber "Cennet" diye cevap vermişti. Bunu kazançlı bir alışveriş olarak kabul edip, bozulmasını da istemeyeceklerini söylemeleri üzerine "Muhakkak ki Allah, müminlerin mallarını canlarını karşılığı cennet olmak üzere satın almıştır." âyeti nazil olmuştur.¹⁵⁴ Bu rivayet, 111. âyetin Akabe biatı esnasında Mekke döneminin sonlarında indiğini ifade etmiş olmaktadır. Kaynaklarda Akabe biatı ile ilgili rivayetler arasında söz konusu konuşmalar yer almakla birlikte bu olay esnasında inen bir âyetten bahsedilmemektedir. Dolayısıyla tefsir kaynaklarında âyetin Medine döneminde indiği bilgisi tercih edilmiştir. Bununla birlikte Ensarın Akabe'de verdiği sözün, Medine'de Tebuk Seferi bağlamında tekrar hatırlatılmasının murad edilmiş olduğu düşünülebilir. Âyetteki müjde Akabe biatında Hz. Peygamber'e aynı sözleri söyleyen Abdullah b. Revaha'nın da evleviyetle âyetin hükmüne girdiği şeklinde yorumlanmış olması mümkündür.¹⁵⁵ İbn Ebi Hatim, Cabir b. Abdullah'tan aktardığı rivayetinde 111. âyetin, Medine'de ve Hz. Peygamber Mescid-i Nebevi'de iken nazil olduğunu belirtmektedir. Bu habere göre âyetin nüzûlü üzerine mescitte insanlar kalabalık bir halde iken Ensardan bir kişi ridasının bir ucunu omuzuna atmış, "Ey Allah'ın Elçisi gerçekten böyle bir âyet mi nazil oldu?" diye sormuş, Efendimizin "Evet" cevabı üzerine de "Kârlı bir alışveriş, ne bozarız ne de bozulmasını isteriz." demiştir.¹⁵⁶ Ancak bu rivayet âyetin nüzûl sebebini veremeyip âyetin nüzûlü sonrasında bir olayı aktarmaktadır. Bu rivayet âyetin Medine'de indiği hususunda bir delil olarak kabul edilmektedir.

Tevbe Sûresi 112. âyetin nüzûl sebebi hakkında aktarılan bir rivayette İbn Abbas bundan bir önceki "Şüphesiz Allah, müminlerden canlarını ve

¹⁵⁴ Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 11/27; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kurân*, 8/169.

¹⁵⁵ Çetiner, *Esbâb-ı Nüzûl*, 1/483.

¹⁵⁶ Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 11/26.

mallarını kendilerine vereceği cennet karşılığında satın almıştır” âyeti¹⁵⁷ nazil olunca bir adamın “Ey Allah’ın Elçisi, hırsızlık yapsa, zina etse ve içki içse de mi?” diye sorması üzerine “*Bunlar tevbe edenler, ibadet edenler, hamdedenler, oruç tutanlar, rüku ve secde edenler, ma’rûfu emredip münkerden alıkoyanlar ve Allah’ın koyduğu sınırları hakkıyla koruyanlardır. Müminleri müjdele*” âyetinin nazil olduğunu söylemektedir.¹⁵⁸ Ancak bu rivayette âyetin indiği zaman ve mekân gibi bağlantılar mevcut değildir. Bir sonraki âyet olan 113. âyetle ilgili olarak Allah Resûlü’nün amcası hakkında indiğine dair görüşler bulunmaktadır. Bu rivayetler âyette geçen “*Cehennem ashabı oldukları kesin olarak ortaya çıktıktan sonra akraba bile olsalar müşrikler için mağfiret dilemek, Peygamber’e ve iman etmiş olanlara yaraşmaz*” ifadesinin, Hz. Peygamber’in amcası Ebû Talib’e, “*Nehyolunmadıkça elbette senin için istiğfarda bulunmaya devam edeceğim*” demesi üzerine Mekke’de nazil olduğu yönündedir.¹⁵⁹ Mukâtil ise bu âyetin Mekke’nin fethinden sonra Hz. Peygamber’in “*İbrahim de müşrik olduğu halde babası için istiğfar etmişti ben de annem için dua edeyim*” demesi üzerine nazil olduğunu aktarmaktadır.¹⁶⁰ Âyetin içeriği bahsedilen konuları hatırlatıyor olsa da sûrenin tamamının Medine’de indiği hakkında ittifak bulunmaktadır. Müfessirler genel olarak bu âyet grubunun Tebük Seferi ile ilgisi yönünde kanaat bildirmişlerdir.

Tevbe Sûresinin içeriğinde çoğunlukla Tebük Seferi öncesi, sefere hazırlık, sefer süresi ve dönüşü olmak üzere tüm bu süreçte münafıkların sergilediği tehlikeli tutumlar yer almaktadır. Hz. Peygamber’in ve Müslümanların yaşadığı en kritik dönemlerden birinde nazil olan Tevbe Sûresinde yer alan âyetler o dönemin sıkıntılı sürecini gözler önüne sermektedir. el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehÛ ani'l-münker âyetlerinin bu içeriklere sahip bir sûrede yer alması ve bu âyetlerin nüzûl sebeplerinin ortak noktasının münafıkların nifak çabaları ve Allah Resûlü’nün bu fitne faaliyetleriyle baş etme mücadelesi olduğu görülmektedir. Yaşanan fitne çabalarının ötesinde Hz. Peygamber’e suikast düzenleyecek kadar kinlerini ileri boyuta taşıyanlar karşısında Müslümanların birlik ve beraberliği ve emirlere itaat etmeleri hayati önem taşımaktadır. Söz konusu âyetler ve bulunduğu âyet grubu hakkında nakledilen rivayetler bize bu âyetlerin kronolojide hicretin 9. yılında indiği bilgisini vermektedir. Dolayısıyla Tevbe Sûresi 67, 71. ve 112. âyetler Medenî âyetlerdir ve Tebük Seferi çerçevesinde münafıkların fitne çabaları üzerine yaşanan olaylar sebebiyle inzal edilmiş olan âyet grubu içinde yer almaktadırlar.

¹⁵⁷ Tevbe 9/111.

¹⁵⁸ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 3/505; Elmalılı, *Hak Dini*, 4/299.

¹⁵⁹ Buhârî, “Tefsir”, 9; Müslim, “İmân”, 39; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 10/40; Süyûtî, *el-İtkân*, 49.

¹⁶⁰ Mukâtil, *Tefsîr-u Mukâtil*, 2/183.

SONUÇ

Vahyin nüzûl süreci boyunca içine indiği toplumun güncel olaylarını izlediği, mesajının Hz. Peygamber'in yaşadığı toplumda temas ettiği insanlarla ve şahit olduğu gelişmelerle uyum içinde şekillendiği bir gerçektir. Hz. Peygamber'in içinde bulunduğu mekânlar, olaylar ve muhatap olduğu insanlar âyetlerin de ayrılmaz bir parçasını oluşturmaktadır. Bu nedenle tüm bu detaylar vahyin mesajının içine nüfuz eden bilgiler olarak, anlamın belirlenmesinde bu günün dünyasında yaşayan biz Müslümanlara ışık tutmaktadır. Dilin ve tarihin imkanları içinde bir tefsir faaliyeti açısından, sebab-i nüzûl bilgisi ile âyet ve sûrelerin Mekkî ya da Medenî olduklarına dair bilgiler önemlidir. el-Emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyü ani'l-münker prensibinin anlamı ve sınırları kelâm disiplini içinde tartışılmıştır. Âyetlerden çıkarılan bir ifade olduğundan doğal olarak bu prensip, tefsirin de alanına girmektedir. Bununla birlikte ilgili âyetlerin ilk muhataplarının zihin dünyasında bir anlama ve bir bağlama sahip olduğu gerçeği zaman içinde göz ardı edilmiştir.

Âyetlerin aslî anlamlarına ulaşabilmek için bir bağlam oluşturulmaya çalışılırken özellikle Âl-i İmrân ve Tevbe Sûreleri içinde yer alan el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyü ani'l-münker âyetleri siyak ve sibak ile birlikte ele alınmıştır. Buna göre Âl-i İmrân ve Tevbe sûreleri içinde yer alan söz konusu âyetlerin nazil olduğu dönem Medine'dir. Bu durum Medine toplumunda bir arada yaşayan diğer inanç mensupları ile özelde ise Yahudilerle ilgisini ortaya koymaktadır. Genel bir ifadeyle ilgili âyetlerin önemli bir bölümünün Yahudilerin ve münafıkların Hz. Peygamber'e yönelik tutumları ile organik bir bağlantısı bulunduğunu söylemek mümkündür. Hac Sûresi 41. âyetin savaşa izin veren ve hicretten bahseden içeriği de âyetin kolaylıkla hicretin ilk yılına yerleşmesine imkan tanımaktadır. A'râf Sûresi 157. ve Lokmân Sûresi 17. âyetler Medine döneminin başlangıcına yakın bir tarihte, Mekke döneminin son yıllarında inmiş görünmektedir.

Sonuç olarak; kaynaklarda söz konusu âyetler ile siyak-sibakında bulunan âyetler hakkında aktarılan bilgiler ışığında Kur'ân-ı Kerim'de el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyü ani'l-münker âyetlerinin kronolojik olarak Lokmân 31/17; el-A'râf 7/157; el-Hac 22/41; Âl-i İmrân 3/104, 110, 114; et-Tevbe 9/67, 71, 112 sıralaması ile nazil olduğu görülmektedir. el-Emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyü ani'l-münker ifadesinin yer aldığı âyetlerden, Lokmân 31/17 ve el-A'râf 7/157. âyetlerin dışında kalan yedi âyet Medenîdir. Medine'de inen el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyü ani'l-münker âyetlerinin tarihi arka planı ve birlikte indiği âyet grupları hakkındaki veriler bir arada değerlendirildiğinde, toplumda güvenlik sorunu olarak algılanabilecek olaylarla bağlantılı bir bağlamda indiği anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemu'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. İstanbul: 1408/1987.

Abdülfettah, el-Kâdî. *Esbâb-ı nüzûl -Sahabe ve Muhaddislere Göre-*. çev. Salih Akdemir Ankara: Fecr Yayınevi, 1996.

Abdürrezzâk b. Hemmâm. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. A. Emin Kal'acî. Beyrût: Dâru'l Marife, 1411/1991.

Abdürrezzâk Huseyin Ahmed. *el-Mekkî ve'l-Medenî fi'l-Kur'ân'il-Kerîm*. Kahire: Dar'u İbn Affan, 1999.

Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. İstanbul: Çağrı Yayınları-Dâru Sahnûn, 1413/1992.

'Ak, Halid Abdurrahman. *Usûlü't-tefsîr ve kavâ'idüh*. Beyrût: 1986.

Akman, Gülsüm. "Dirayet Tefsirinde Esbâb-ı Nüzûlün Yeri; Medâri-kü't-Tenzîl Örneği". *İlahiyat* 3 (Aralık/December 2019).

Âlûsî, Şihâbuddîn es-Seyyid Mahmûd. *Rûhu'l-meânî fi'l-Kur'âni'l-azîm ve seb'i'l-mesânî*. Beyrût: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabi, 1994.

Bâzergân, Mehdî. *Kur'ân'ın Nüzûl Süreci*. Ankara: Fecr Yayınevi, 1998.

Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn. *Meâlimü't-tenzîl*. Beyrût: 1407/1987.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl. *Sahîhu'l-Buhârî (el-Câmi'u's-sahîh)*. İstanbul: 1401/1981.

Câbirî, Muhammed Âbid. *Fehmü'l-Kur'âni'l-hakîm*. Beyrût: Merkezu Dirâseti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 1997.

Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usulü*. 25. Basım. Ankara: TDV Yayınları, 2014.

Cessâs, Ahmed b. Ali Ebû Bekir er-Râzî. *Ahkâmu'l-Kur'ân*. thk. Abdüsselam Muhammed Ali Şahin. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994.

Cüveynî, Abdülmelik b. Abdullâh. *Kitabû'l-İrşâd ilâ kavâti'il-edille fi usûli'l-i'tikâd*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995.

Çetin, Mustafa. "Nüzûl Sebepleri (Esbâbu'n-Nüzûl)". *Diyanet İlmî Dergi* 30/2 (1994), 95-120.

Çetiner, Bedrettin. *Fatiha'dan Nâs'a Esbâb-ı Nüzûl*. İstanbul: Çağrı Yayınları. 2002.

Derveze, Muhammed İzzet. *et-Tefsîrü'l-hadîs*. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1962-1964.

Ebü Zehrâ, Muhammed. *Hâtemü'n-nebiyyîn*. Dohâ: 1400.

Elmalılı, Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: 1960.

Gazzâlî, Ebü Hâmid Muhammed. *İhyâ'ü'ulûmi'd-dîn*. çev. Mustafa Çağrırcı. İzmir: DİB Yayınları, 2020.

Gözeler, Esra. *Kur'an Âyetlerinin Tarihlendirilmesi*. İstanbul: KURAMER Yayınları, 2016.

Gözeler, Esra. "Sûrelerin Mekkîliği ve Medenîliği: 22/el-Hacc Sûresi Örneği". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 58/1 (2017).

Heykel, Muhammed Hüseyin. *Hazreti Muhammed Mustafa*. çev. Ömer Rıza Doğrul. İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi, 1948.

Huvvârî, Hüd b. Muhakkem. *Tefsîr-u Kitâbillâhi'l-azîz*. thk. el-Hâc b. Saîd Şerîfî. 4 cilt. Cezayir: Dâru'l-Besâir, 2001.

İşık, Emin. "Âl-i İmrân Sûresi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/307-309. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

İbn Âşûr, Muhammed Tâhir b. Muhammed. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Beyrût: Müessesetu't-Târîh, 2000.

İbn el-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân. *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*. Şam: el-Mektebetu'l-İslâmî, 1964.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzettin. *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1428/2007.

İbn Hazm, Ebü Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd. *el-Fasl fî'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihâl*. thk. Muhammed İbrahim Nasır - Abdurrahman Umeyre. Beyrût: Dâru'l-Ceyl, 1996.

İbn Hişâm. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Mustafa es-Sakka. Kahire: Mustafa el-Bâbi el-Halebî, 1981.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav'. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme. Riyad: Dâr-u Tayyibe, 1997.

İbn Sa'd. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. Medine: Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1987.

İbn Teymiyye, Takıyyuddîn Ahmed b. Abdulhalîm. *el-Hisbe*. thk. Salih Osman el-Lihâm. Beyrût: ed-Daru'l-Osmaniyye, Daru İbn Hazm, 1424/2004.

İbn Teymiyye. *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*. thk. Adnan Zarzür. Beyrût: 1392/1972.

Kâdî Abdülcebbar, Ebü Hasan Abdullah b. Ahmed. *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*. 3. Basım. thk. Abdülkerîm Osmân. Kâhire: 1416/1996.

Karaman, Hayrettin vd. Kur'ân Yolu. *Türkçe Meal ve Tefsir*. Ankara: 2017.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kurân*. thk. Abdullah Abdülmuhsin et-Türkî. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2006.

Mevdûdî, Seyyid Ebü'l-A'lâ. *Tefhîmu'l-Kur'ân*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1997.

Mubârekfûrî, Safiyyürrahman. *er-Rahîkü'l-mahtûm*. Mısır: Dârü'l-Vefâ, 2010.

Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîrü Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. Beyrût: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 2002.

Müslim, Ebü'l-Huseyn Müslim b. el-Haccac el-Kuşeyrî. *Sahîhu Müslim*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. İstanbul.

Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. trc. Ramazan Şen. İstanbul: Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık, 2019.

Nesefî, Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed. *Tefsîru'n-Nesefî*. Beyrût: Daru'l-Kalem, 1408/1989.

Nevevî, Muhyiddîn Yahya. *Şerhu Sahîh-i Müslim*. Mısır: Matbaatü'l-Kestelliye.

Önkâl, Ahmet. "Adî b. Kâ'b". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/380. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Râzî, Fahrüddîn Muhammed İbn Ziyâuddîn Ömer ibn el-Hüseyn el-Kuşeyrî. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrût: Daru'l-Fikr, 1981.

Sâbunî, Muhammed Ali. *Safvetü't-tefâsir*. Beyrût: Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1981.

Sâlih, Subhi İbrahim el-Lübânî. *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân*. 26. Basım, Beyrût: Daru'l-İlim li'l-Melâyin, 2005.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn. *ed-Dürü'l-mensûr fî't-tefsîr bi'l-me'sûr*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, ty.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Mustafa el-Buga. Beyrût: Dâr-u İbn Kesîr, 1987.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn. *Lubâbu'n-nukûl fî esbâbi'n-nuzûl*. çev. Abdulcelil Alpkıray. İstanbul: 2015.

Şevkânî, Ebû Abdullah Muhammed. *Fethu'l-kadir el-câmî beyne feneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min ilmi't-tefsîr*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1993.

Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyüb. *el-Mu'cemu'l-kebîr*. Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1994.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. Kahire: Hicr, 2001.

Teftazânî, Mesud b. Ömer b. Abdullah. *Şerhu'l-Makâsîd*. thk. Abdurrahman Umeyra. Beyrût: 1409/1989.

Tahmaz, Abdulhamid Mahmud. *et-Tevrat ve'l-İncil ve'l- Kur'ân-ı Kerîm fî sûreti Âl-i İmrân*. Beyrût: 1990.

Türcan, Selim - Dinç, Ömer. "Kur'ân'ın İfade Kalıpları Nüzûl Kronolojisini Aydınlatılabilir mi? Fâtiha Sûresinin Nüzûl Zamanına İlişkin Bir Değerlendirme". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/28 (2015), 5-34.

Türcan, Selim. "Kur'ân'ın İfade Kalıpları Nüzûl Kronolojisini Aydınlatılabilir mi? Müzzemmil Sûresi Örneğinde Bir Yöntem Denemesi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (2010), 67-100.

Ünal, İsmail Hakkı. "Es'ad b. Zürrare". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/352, İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî. *Esbâbü'n-nüzûl*. nşr. İsam b. Abdulmuhsin el-Humeydân. Demmâm: Dâru'l-İslâh, 1992.

Vâkîdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Eslemî. *el-Megâzî*. Beyrût: Dâru'l-A'lemî, 1989.

Yahya b. Sellâm. *Tefsir-u Yahya b. Sellâm*. thk. Hind Şelebî. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1425/2004.

Yılmaz, Bedriye. *Medine Yahudileriyle İlişkilerin Erken Dönem Kurân Tefsirine Etkisi*. İstanbul: KURAMER Yayınları, 2021.

Yiğit, İsmail. "Tebük Gazvesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/228-230. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed b. Seriiyy. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuh*. Beyrût: Dâru'l-Hadîs, 1994.

Zemaşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ömer el-Harezmi. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. Riyad: Daru'l-İhyai't-Turasu'l-Arabiyye, 1998.

Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed. *el-Burhân fî ulûmi'l- Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Azî İbrâhîm. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1391.